

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 76 | 2022 | št. 3-4 (166) | str. 281–565

Rajko Bratož, *Hieronymus als Zeithistoriker. Sein Blick auf die Krisenerscheinungen und auf den Untergang des Imperium Romanum* • Maurizio Levak, *Kasnoantičke ostave novca u Istri kao odraz sigurnosnih prilika na prostoru između Panonije i Padske nizine* • Janez Höfler, *Razmisleki ob novi monografiji o Turjaškem gradu in Turjačanih* • Gašper Oitzl, *Železarske skupnosti na Kranjskem v poznem srednjem veku* • Lucija Zala Bezljaj, *Religija in politično v ancien régimeu* • Ivan Smiljanič, *Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani* • Jelka Piškurić, *Priseljevanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnost* • Oskar Opassi, *Spolne vloge v samoupravnem delavskem tisku: primer glasila kolektiva Delamaris 1974–1990* • Peter Mikša, *Jure K. Čokl, Slovensko osvajanje osemtisočakov (1975-1995)*

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarevič (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za
avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to
potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in
navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 30. septembra 2022.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina, nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2022: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

Prelom: ABO grafika d.o.o.

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, november 2022

Naklada: 780 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on September 30, 2022.

Translated by: Saša Mlacović (English, German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2022): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €

Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935

Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, November 2022

Print Run: 780 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>

info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Rajko **Bratož**, Hieronymus als Zeithistoriker. Sein Blick auf die Krisenerscheinungen und auf den Untergang des Imperium Romanum288–315
Hieronim kot zgodovinar svoje dobe: njegovi pogledi na krizne pojave in zaton Rimskega cesarstva
- Maurizio **Levak**, Kasnoantičke ostave novca u Istri kao odraz sigurnosnih prilika na prostoru između Panonije i Padske nizine316–335
Coin Hoards from Late Antiquity in Istria as a Reflection of the Security Situation in the Area between Pannonia and the Po Valley
- Janez **Höfler**, Razmisleki ob novi monografiji o Turjaškem gradu in Turjačanih.....336–351
Remarks about the New Monograph on Auersperg Castle and the Auerspergs
- Gašper **Oitzl**, Železarske skupnosti na Kranjskem v poznem srednjem veku352–396
Iron-Making Communities in Late Medieval Carniola
- Lucija Zala **Bezljaj**, Religija in politično v *ancien régime*.....398–429
Religion and Politics in the *Ancien Régime*
- Ivan **Smiljanić**, Javni spomin na ustreljene na Suhem bajerju v Ljubljani430–463
Public Memory of Victims Executed at Suhi Bajer in Ljubljana
- Jelka **Piškurić**, Priseljevanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnost.....464–491
Jelka Piškurić, Priseljevanje v Slovenijo s področja nekdanjih jugoslovanskih republik v času socializma in njegov odmev v javnost
- Oskar **Opassi**, Spolne vloge v samoupravnem delavskem tisku: primer glasila kolektiva Delamaris 1974–1990492–509
Gender Roles in the Workers' Socialist Self-Management Press: The Newsletter of the Employees of Delamaris 1974–1990

Peter Mikša , Jure K. Čokl , Slovensko osvajanje osemtisočakov (1975-1995).....	510–532
Slovene Ascents of Eight-Thousanders (1975–1995)	

V spomin – In memoriam

Radoslav-Rade Petrović (Darja Mihelič).....	534–537
---	---------

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Mark Bailey, Black death: Economy, Society and the Law in fourteenth-century England (Nina Ošep).....	540–542
Klemen Kocjančič, Red mrtvaške glave pod Alpami: Enote in ustanove Waffen-SS na Slovenskem med drugo svetovno vojno (Blaž Štangelj).....	543–546
Žarko Lazarević, Delo in zemlja. Male študije kmečkega sveta (Marta Rendla)	547–553
Ivan Smiljanić (ur.), Sočutje in stigma: Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini (Maja Lukanc)	554–556

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	558–561
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 76, 2022	562–565
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 76, 2022	

<https://www.doi.org/10.56420/Zgodovinskicasopis.2022.3-4.04>

Gašper Oitzl

Železarske skupnosti na Kranjskem v poznem srednjem veku*

Gašper Oitzl, dr., kustos, Narodni muzej Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20, gasper.oitzl@nms.si, <https://orcid.org/0000-0002-7409-333X>

Železarske skupnosti na Kranjskem v poznem srednjem veku

V poznem srednjem veku se je na Kranjskem vzpostavilo več železarskih središč, v katerih so se na podlagi privilegijev in rudarskih redov izoblikovale železarske skupnosti. Njihovi nosilci so bili železarski mojstri – tehnični specialisti in posestniki železarskih obratov. Med seboj so volili rudarskega sodnika, ki je bil glavni predstavnik skupnosti ter nosilec njene sodne in upravne avtonomije. Del skupnosti so bili tudi podrejeni delavci v obratih in rudnikih ter pomožni delavci – oglarji, drvarji in tovarniki. Pripadniki teh skupnosti so uživali osebno svobodo, od obratov in preostalih pravic ter posesti so morali plačevati dajatve, v primeru vojaške nevarnosti pa sodelovati pri obrambi gospostva.

Ključne besede: železarstvo, Kranjska, pozni srednji vek, rudarska sodišča, rudarski redi, železarski mojstri

Gašper Oitzl, PhD, National Museum of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20, gasper.oitzl@nms.si, <https://orcid.org/0000-0002-7409-333X>

Iron-Making Communities in Late Medieval Carniola

Late medieval Carniola saw the establishment of a few iron-making centres that saw the emergence of iron-making communities on the basis of privileges and mining regulations. They were led by iron-making masters, i.e. technical specialists and owners of ironworks. They elected a mining magistrate in their midst, who was the community's main representative and holder of its judicial and administrative autonomy. Subordinate workers in iron-making plants and mines, as well as auxiliary workers – charcoal burners, loggers, and pack animal drivers – were part of the community as well. Members of these communities were freemen and had to pay dues on ironworks and other rights or property and had to partake in the defence of the seigneurie in the event of a military threat.

Keywords: iron-making, Carniola, late Middle Ages, mining magistrates, mining regulations, iron-making masters.

* Članek je predelan in dopolnjen del doktorske disertacije z naslovom *Družbene in gospodarske posledice železarjenja na Slovenskem v poznem srednjem veku*, ki je nastala pod mentorstvom prof. dr. Janeza Mlinarja in somentorstvom dr. Tomaža Lazarja.

Uvod

Družbeni in gospodarski razvoj v visokem srednjem veku je vplival na povečano povpraševanje po železu, saj so ga potrebovali za proizvodnjo različnih vrst izdelkov: orožja, bojne opreme, orodja, stavbnih elementov, posodja itd.¹ Povečanemu povpraševanju so lahko zadostili z vzpostavljanjem novih železarskih in kovaških obratov ter predvsem z vpeljavo tehnoloških novosti, kot je bila uporaba vodne sile za pogon železarskih obratov. Vodna sila je nadomestila človeško pri pogonu mehov, s katerimi so vpihovali zrak v talilne peči in s tem dosegli višje temperature. Povečala se je tudi višina talilnih peči, posledično jim je uspelo proizvesti večje kepe železa (imenovane tudi »volk«). Te so nato v predelovalnih obratih pod kladivi, ki so postala masivnejša in so jih prav tako poganjali z vodno silo, predelali v polizdelke.²

Najzgodnejši viri, ki nesporno dokazujejo uporabo vodne sile za pogon železarskih obratov v Evropi, izhajajo iz začetka 13. stoletja. Med prvimi območji, kjer so začeli uporabljati vodno silo, so bile tudi severnoitalijanske dežele.³ V prvi polovici oziroma sredini 13. stoletja so vodno silo v železarstvu najverjetneje že uporabljali tudi na Štajerskem in Koroškem, kjer sta se razvili največji železarski središči v Vzhodnih Alpah, v okolici štajerskega Erzberga in Hüttenberga na Koroškem.⁴ Na Kranjskem pa se je uporaba vodne sile razširila približno stoletje pozneje, od sredine 14. stoletja dalje,⁵ ko se v pisnih virih vedno pogosteje začenjajo omembe železarske dejavnosti.

¹ Gimpel, *The Medieval Machine*, str. 63–66. O materialni kulturi železa v srednjem veku gl. tudi Žargi, *Srednji vek*, str. 175–187; Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 324–512; Nabergoj, *Srednjeveško orožje in bojna oprema*.

² Münichsdorfer, *Geschichtliche Entwicklung*, str. 8–9; Johannsen, *Geschichte des Eisens*, str. 91–93; Pleiner, *Bloomery Smelters*, str. 282–283; Gimpel, *The Medieval Machine*, str. 13–14.

³ Sprandel, *Das Eisengewerbe*, str. 221–226.

⁴ Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 13–14; Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 243–245.

⁵ V Selški dolini se ob prvih omembah železarjenja v letih 1354 in 1358 uporaba vodne sile sicer neposredno ne omenja, je pa ta zelo verjetna. V bližini vodne sile (Selške Sore in Dašnice) sta namreč delovali dve kovačnici in žaga. Bolj jasno se uporaba vodne sile omenja ob reki Savi pri Jesenicah (verjetno na območju današnje Stare Save), kjer je kovačnica obratovala že pred letom 1381 (*schmittn an der Sau*) in ob reki Ziljici pri Trbižu (it. Tarvisio, nem. Tarvis) leta 1399 (*smytten gelegen an der Geilicz*). (Otošec, *CKSL*, 1358 10/16; Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17; Koller-Neumann, *Lehen Bamberg*, str. 142)

Še v visokem srednjem veku so se s pridobivanjem železa večinoma ukvarjali kmetje, ki so živeli v bližini nahajališč železove rude, to pa je bila predvsem njihova sekundarna dejavnost. Znotraj družine oziroma kmečkega gospodinjstva so poskrbeli tudi za opravljanje vseh pomožnih dejavnosti, kot so nabiranje ali kopanje rude, drvarjenje in kuhanje oglja. Govorimo o t. i. kmečkem oziroma gozdnem železarjenju, ki ga v pisnih virih lahko zasledimo v urbarju škofjeloškega gospostva iz leta 1291, ko je kmet iz Gorenje Save pri Kranju zemljiškemu gospostvu letno oddajal žitne dajatve in polovico kepe železa (*dimidiam massam ferri*).⁶

Za vpeljavo novih tehnologij sta bila potrebna znanje in precejšen kapital, še posebej slednjega pa kmečki železarji niso imeli. Aktivno vlogo so zato ponekod prevzeli zemljiški ali deželni gospodje, ki so ali sami zagotovili kapital ali pa z izdajanjem privilegijev in rudarskih redov privabili tehnične specialiste in podjetnike. V zameno za privilegije so ti morali gospodu oddajati določene dajatve. Povečani prihodki so omogočili profesionalizacijo in železarjenje je postala primarna gospodarska dejavnost oseb, ki so se z njo ukvarjale. S tem se je spremenila družbena struktura širše okolice vzpostavljavajočih se železarskih središč. Na podlagi privilegijev in rudarskih redov so se v večjih železarskih središčih začele oblikovati rudarske in železarske skupnosti z lastno sodno in upravno avtonomijo. Te skupnosti so praviloma tvorili vsi prebivalci rudarskih in železarskih območij, ki so sodelovali v procesu proizvodnje železa. Med posameznimi skupinami, te so se delile glede na vrsto dela, so bile precejšnje pravne in finančne razlike. Pripadniki teh skupnosti so izoblikovali lastno identiteto, ki je temeljila na specialnih tehničnih znanjih, nevarni naravi delovnega procesa in privilegijih, med katerimi velja izpostaviti osebno svobodo. Ta je imela za posledico tudi družbeno in geografsko prehodnost teh oseb. Oblikovati se je začel poseben družbeni sloj rudarskih in železarskih delavcev.⁷

Rudarske in železarske skupnosti so se na prostoru Vzhodnih Alp začele oblikovati že v visokem srednjem veku, ko se je vzpostavilo tudi bolj organizirano rudarjenje in železarjenje. Na štajerskem Erzbergu je v 12. stoletju obstajala neke vrste predhodnica rudarske bratovščine, ki je izpričana v bratovski knjigi v Seckauu (*fratres nostri de metalo ferri in Liuben*), v kateri so bila zapisana imena preminulih članov te skupnosti.⁸ Na obstoj rudarskih in železarskih skupnosti v 12. stoletju na

⁶ Blaznik, *Urbarji*, str. 130.

Kmečko železarjenje se je ohranilo tudi po profesionalizaciji, imelo je predvsem lokalni pomen, kmetje pa so ponekod še vedno oddajali dajatve v železu. Na ta način lahko razumemo tudi omembo iz leta 1474, ko je eden od beneficiatov župnijske cerkve sv. Andreja na Vačah prejemal dve desetini od železa, ki so ga očitno pridobili tamkajšnji kmečki železarji. (Ambrožič, *Patronatne pravice*, str. 541) Na ta podatek me je opozoril dr. Jernej Kotar, za kar se mu zahvaljujem.

⁷ Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 267–272, 285; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 178; Bruckmüller, *Sozialgeschichte*, str. 163; Sprandel, *Das Eisengewerbe*, str. 152–158.

V članku uporabljamo pretežno termin železarske skupnosti. Te skupnosti so običajno tvorili tudi rudarji, toda ker obravnavamo zgolj železarska središča, smo se odločili za uporabo termina železarske skupnosti.

⁸ Herzberg-Fränk, *Necrologia Germaniae. Dioecesis Salisburgensis*, str. 401–402; Bruckmüller, *Sozialgeschichte*, str. 120.

Erzbergu kažejo tudi viri iz Transilvanije, kamor se je del take skupnosti preselil že med letoma 1164 in 1241. Leta 1291 so rudarski in železarski delavci⁹ namreč prosili za potrditev privilegijev, ob tem pa navajali, da so njihovi predniki prihajali iz avstrijskega prostora (*ex Austria ... Austriacis ferri fabris e loco Eisenwurzel*), najverjetneje iz zgornje Štajerske. V viru se posebna skupnost sicer neposredno ne omenja, toda na podlagi organizacijskega ustroja lahko predpostavljamo, da je ta obstajala tako na izvornem območju na zgornjem Štajerskem kot tudi pozneje v Transilvaniji.¹⁰

Izoblikovanje železarskih skupnosti na Kranjskem

Železarskim skupnostim na Kranjskem lahko sledimo že od najzgodnejših omemb intenzivnega železarjenja. Neke vrste fevdalno predhodnico železarske skupnosti bi lahko predstavljali štirje prazniki (*quatuor praeznich*), ki so že pred letom 1291 delovali v dovškem uradu škofjeloškega gospostva, najverjetneje na območju današnje Mojstrane.¹¹ V virih se omenjajo le v urbarjih škofjeloškega gospostva iz let 1291 in 1318, zemljiškemu gospostvu pa niso oddajali agrarnih dajatev, temveč vsako leto 80 železnih kep ali polizdelkov (*solvunt annuatim 80 ferra*).¹² Že Sergij Vilfan je mojstranske praznike označil za fevdalne železarje,¹³ najverjetneje jim ni bilo treba opravljati tlake, iz česar naj bi izviral tudi njihovo poimenovanje.¹⁴ Čeprav so imeli prazniki zaradi specialnih znanj pridobivanja in morda tudi predelave železa poseben status, jih ne moremo uvrščati med železarske skupnosti. Od fevdalnega gospoda niso prejeli nobenih poznanih privilegijev, izjemo verjetno predstavlja le oprostitev opravljanja tlake, če je bila ta dejansko v veljavi. Predvsem pa niso imeli lastne sodne in upravne avtonomije, ki je bila ena najpomembnejših značilnosti železarskih skupnosti. Med prazniki sicer verjetno lahko iščemo predhodnike železarskih mojstrov.

⁹ Navedeni so kot *magistri et ferrifodinarum ... ferri fabri, urburarii, carbonarii et laboratores*, torej rudarski in železarski mojstri, rudarji, kovači, uradniki, oglarji in (pomožni) delavci. Delovali so na območju Rimetee (madž. Torockó, nem. Eisenburg/Eisenmarkt), ki se v viru navaja kot *villa Turutzko*.

¹⁰ Teutsch, Firnhaber, *FRA II* 15, št. 177; Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 14; Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 244.

¹¹ Za lokalizacijo gl. Blaznik, *Freisinška županija Dovje*, str. 9; Blaznik, *Urbarji*, str. 42.

¹² Dajatev lahko po eni strani razumemo kot neobdelane kepe železa (*massa ferri*) oziroma »volke«, ob čemer predpostavljamo, da je sestavljaivec urbarja pomotoma izpustil besedo *massa*. Po drugi razlagi pa ob zapisu dajatve ni prišlo do napake, v tem primeru bi lahko govorili tudi o železnih polizdelkih.

¹³ Dobesedno jih je opredelil kot »fevdalne topilce železa«. (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 190)

¹⁴ Blaznik, *Urbarji*, str. 165–166, 211–212; Blaznik, *Freisinška županija Dovje*, str. 9; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 190.

Vilfan je predstavil teorijo, da término »prazniki« izvira iz besede »praženje«, saj so železovo rudo pred začetkom taljenja praviloma tudi prepražili na posebnih ognjiščih. Pravilno poimenovanje bi bilo torej »pražniki«. Njegova razlaga se ne zdi pretirano verjetna, saj je praženje rude le eden od postopkov v pridobivanju železa, čeprav pomemben za lažje in bolj učinkovito taljenje.

Najstarejša železarska skupnost se je na Kranjskem izoblikovala v Selški dolini, na območju današnjih Železnikov. V bližini Škovin (tedaj poimenovano kot »Sovrica« (*Zaeuritz*)),¹⁵ so se okoli sredine 14. stoletja naselili železarski mojstri, ki so leta 1354 od freisinškega škofa Alberta II. prejeli dovoljenje za pridobivanje oziroma predelavo železa v petih kovačnicah, po imenih sodeč pa so izvirali iz severnoitalijanskega prostora (*eyznaer maister Jakomo Barthlomee Zaschs Murron Silvester Monfodin Mathew und Jacob sein pruder*). Njihovo natančno število ni povsem jasno, po mnenju Blaznika jih je bilo pet,¹⁶ toliko, kolikor je bilo kovačnic, navedba v viru pa nakazuje na osem oseb.¹⁷

Iz virov ni jasno razvidno, ali je družba nastala po selitvi ali je obstajala že prej. Nekateri železarji so bili verjetno že prej povezani s škofjeloškim prostorom, omenimo lahko mojstra Murrona, ki je bil morda sorodstveno povezan z Nikolajem Murronom (*Nyclino Murroni*), ki se je v Škofji Loki omenjal leta 1318. V tri leta mlajšem inventarju škofjeloškega gradu se nahaja zapis *payngret de murrone*, kar bi lahko razlagali kot nožni ščitnik, ki je pripadal nekemu Murronu, morda pa tudi kot ščitnik, ki ga je izdelal Murron.¹⁸ Možna bi bila interpretacija, da je bil Nikolaj Murron kovač v Škofji Loki, njegov domnevni sin pa bi bil eden od začetnikov železarjenja v Železnikih.

Neposredna bližina agrarnih naselij Škovine, Češnjica in Studeno je neobhodno privedla do sporov s kmečkimi podložniki. Železarski mojstri so že od začetka koristili okoliška zemljišča, poti in gozdove, ob Selški Sori v bližini Škovin je eden od njih, Zass, kupil ali postavil žago. Zaradi tega je štiri leta po izstavitvi prve listine škof Albert posredoval in železarskim mojstrom podelil in zamejil zemljišča v Selški dolini¹⁹ ter jim podelil pravico do uporabe gozdov in poti.²⁰ V naslednjih desetletjih se je na tem razpotegnjenem območju vzdolž Selške Sore izoblikovalo naselje Železniki (nem. Eisern), ki je ime dobilo po gospodarski dejavnosti, zaradi katere je nastalo. Obrati so se skoncentrirali na dveh lokacijah ob Selški Sori, najverjetneje na prostoru današnjih Zgornjih (Na Plavžu) in Spodnjih

¹⁵ Prim. Kosi idr., *Historična topografija*, str. 1509.

¹⁶ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 83.

¹⁷ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29 (mikrofilm listine hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), enota Škofja Loka, št. D-94); Zahn, *FRA II* 35, št. 711; Otorepec, *CKSL*, 1354 6/9.

¹⁸ Zahn, *FRA II* 36, str. 131, 146; Lazar, *Poznosrednjeveška orožarna*, str. 28.

¹⁹ Prejeli so zemljišča v dolini med današnjim zaselkom Jesenovec in mostom na območju današnjega Racovnika, iz tega pa je bilo izvzeto polje, ki je pripadalo podložnikom iz Škovin. Železarji so prejeli tudi zemljišče ob kovačnici, ki je obratovala ob potoku Dašnica. Ta kovačnica verjetno ni delovala pretirano dolgo, saj se v mlajših virih ne omenja več.

²⁰ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29; Zahn, *FRA II* 35, št. 695; Otorepec, *CKSL*, 1358 10/16.

Železnikov (Racovnik). V urbarju škofjeloškega gospostva iz leta 1501 sta zavedeni dve kladivi,²¹ na katerih je posest imelo 14 železarskih mojstrov.²²

Ob koncu 14. stoletja se je začela oblikovati železarska skupnost na planinah nad Jesenicami (*Eysenaertz Assnig in der Alben*),²³ kar je bilo neposredno povezano z izdajo rudarskega reda, ki ga danes poznamo pod imenom ortenburški ali jeseniški rudarski red in ga je na sv. Jerneja (24. avgust) 1381 izdal ortenburški grof Friderik III.²⁴ Že Sergij Vilfan ga je označil za »enega izmed najpomembnejših pravnih spomenikov na Slovenskem«,²⁵ takšno oznako pa še podkrepi primerjava s preostalimi sočasnimi rudarskimi redi. Ne nazadnje gre za najstarejši rudarski red za rudnike železa v Vzhodnih Alpah in enega najstarejših v Evropi.²⁶

²¹ Términ *Hammer* (kladivo) ima v srednjeveških pisnih virih več pomenov. Lahko ga razumemo kot vodno gnano kladivo, imenovano tudi »norec« ali »repač«, torej sestavni del predelovalnega obrata, kovačnice. Lahko pomeni celoten železarski obrat z enakim ali podobnim pomenom kot kovačnica, ob tem, da je v tem primeru običajno govora o večjem predelovalnem obratu (z večjim oziroma težjim kladivom). V primeru »kladiv« v Železnikih in Lipniški dolini ob koncu 15. stoletja pa si moramo predstavljati kombiniran obrat (talilna peč s predelovalnim obratom oziroma kladivom), ki bi ga lahko poimenovali tudi »fužina«, v skladu z razlago v starejši literaturi in *Tehniškem metalurškem slovarju*, po katerem je fužina »stara talilnica železa s kovačijo«. (Gašperšič, *Gorenjsko železarstvo*, str. 7; Paulin, *Tehniški metalurški slovar*, str. 67)

²² Blaznik, *Urbarji*, str. 322.

²³ Pod tem toponimom si lahko predstavljamo območja planin, nahajališč železove rude in železarskih obratov na pobočjih Karavank nad Jesenicami. Gre za širše območje današnjega naselja Planina pod Golico. Obstoj samostojnega razpršenega naselja rudarjev in železarjev je vprašljiv, ne moremo pa ga povsem izključiti, saj so bila na tem območju gotovo postavljena vsaj začasna bivališča delavcev. (Mlinar, *Povednost*, str. 51; Mlinar, *Urbarji*, str. 72; Kosi idr., *Historična topografija*, str. 18)

²⁴ Do nedavne komore je veljalo, da obstajata dva prepisa rudarskega reda. Enega hrani Arhiv dvorne komore na Dunaju (Hofkammerarchiv), drugega pa Bavarski državni arhiv v Münchnu (Bayerisches Hauptstaatsarchiv). Dunajski prepis je leta 1909 objavil Alfonz Müllner, münchenski prepis (sodeč po pisavi datiran v sredino 16. stoletja) pa so leta 2001 s transkripcijo in prevodom objavili v Gornjesavskem muzeju Jesenice. Oba prepisa vsebujeta potrditev ljubljanskega prošta Petra Knaverja iz leta 1494, v kateri je navedeno, da gre za overjen prepis izvirnega dokumenta s potrditvijo Ulrika Celjskega iz leta 1452. Prepisa se med seboj tudi nekoliko razlikujeta (o tem gl. Kopač, *Rudarska in metalurška tehnologija*, str. 20–21). Pred kratkim pa je na še en obstoječi prepis opozoril Janez Mlinar. Hrani ga Arhiv Republike Slovenije, in sicer v fasciklu belopeškega gospostva v arhivu vicedomskega urada za Kranjsko. (SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 75–84; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 374–380; Mlinar, *O nastanku*, str. 10–11; Mlinar, *Urbarji*, str. 30) Prepis rudarskega reda v ARS je glede na pisavo in lego v fasciklu nastal v prvi četrtini 16. stoletja oziroma pred letom 1522, besedilo za razliko od verzije v Münchnu oblikovno ni razdeljeno na posamezne odstavke oziroma člene in ne vsebuje zapisa o Knaverjevi overitvi. Potemtakem lahko sklepamo, da je predloga nastala pred letom 1494, lahko pa tudi pozneje, a na podlagi nekega drugega, danes nepoznanega prepisa. Za predlogo je služila podobna verzija, kakršno hranijo na Dunaju, besedilo (ali njegova predloga) pa je bilo zapisano po nareku, na kar kaže drugačen zapis nekaterih besed v primerjavi z zapisom v drugih dveh poznanih prepisih, nekaj besed pa tudi manjka.

²⁵ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 191.

²⁶ Starejši so le trije rudarski redi, dva sta bila v letih 1340 in 1354 izdana v švedski pokrajini Närke, eden pa je bil leta 1341 izdan za rudarsko območje Bovegno v Lombardiji. (Sprandel, *Das Eisengewerbe*, str. 5)

V starejši strokovni literaturi je veljalo, da je Friderik Ortenburški z izdajo rudarskega reda le pisno potrdil že obstoječe razmere,²⁷ toda Janez Mlinar je ponudil precej drugačen pogled na vlogo rudarskega reda in njegovega izdajatelja. Po njegovem mnenju je dokument nastal na Friderikovo pobudo, saj je želel na območju nahajališč železove rude nad Jesenicami vzpostaviti obsežno proizvodnjo železa in povečati prihodke gospodstva.²⁸ Mlinarjevo teorijo podkrepi tudi primerjava vsebine ortenburškega rudarskega reda s podobnimi sočasnimi dokumenti iz širšega prostora. Ortenburški rudarski red je namreč najboljšežnejši rudarski red, izdan na območju Vzhodnih Alp v 14. stoletju, sestavlja ga 39 členov, po obsegu mu je blizu le zeirinski rudarski red z 32 člani.²⁹ Za razliko od drugih je precej več členov namenjenih kazenskim zadevam, in sicer kar 21,³⁰ urejanju delovnih vprašanj, statusu rudarskih mojstrov ter njihovih pravic pa je namenjenih 11 členov ob koncu dokumenta.³¹

Pri sestavi rudarskega reda so imeli ključno vlogo Friderikovi neimenovani svetovalci in tedanji rudarski oziroma železarski mojstri na jeseniškem območju (*vnsern rattes ratt vnd auch den jezundigen pergmaister auff vnsern perg vnser ayssen arzt ob vnsern dorff Assnighk*).³² Sodeč po zgornji navedbi (*jezundigen pergmaister*) bi lahko predpostavljali, da je na jeseniškem območju tedaj že delovalo vsaj nekaj mojstrov, morda je bil eden od teh prav Wissler, ki je že pred letom 1381 dal postaviti kovačnico ob reki Savi, na območju današnje Stare Save (*der schmittn an der Sau die der Wissler gepaut hat*).³³ Mojstri in vzori za sestavo in izdajo rudarskega reda so verjetno pretežno prihajali iz drugih, tedaj že obstoječih železarskih središč. Na to kažeta tudi višina dajatve za tehtanje železa na jeseniški tehtnici, ki se je zgledovala po tisti v Beljaku (*sol man von einen mailler alsuill geben zu lon als man zu Villach von einen zentn oder von einen mailler gaitt*),³⁴ ter uporaba termina *schrotten*, ki je v železarski terminologiji bolj značilen za štajerski prostor, s pomenom cepljenje pridobljene kepe železa.³⁵

Z izdajo rudarskega reda je Friderik vzpostavil podlago za razvoj železarskega središča in s tem železarske skupnosti. Glede na majhno količino ohranjenih virov³⁶

²⁷ Npr. Hauptmann, *Razvoj družbenih razmer*, str. 280; Kopač, *Rudarska in metalurška tehnologija*, str. 11; Mlinar, *O nastanku*, str. 10–11.

²⁸ Mlinar, *Povednost*, str. 51.

²⁹ Rudarski red za območje Zeiringa na Štajerskem, kjer so kopali srebrovo rudo, velja za najstarejšega v Vzhodnih Alpah. Leta 1339 ga je izdal štajerski vojvoda Albert II., besedilo pa je še starejše, saj se je nanj skliceval bamberški škof Henrik II., ki je leta 1325 izdal rudarski red za Sveti Lenart v zgornji Labotski dolini (nem. Bad St. Leonhard im Lavanttal) na Koroškem. (Schwind, Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, št. 92; Wiessner, *MDC VIII*, št. 798)

³⁰ V tem sklopu so obravnavani tudi spori in razmerja med železarskimi mojstri in delavci.

³¹ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*.

³² Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 14.

³³ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17.

³⁴ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 29.

³⁵ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 26; Scheuchenstuel, *Idioticon der österreichischen Berg- und Hüttensprache*, str. 217.

³⁶ Do začetka 15. stoletja bi lahko kot železarska mojstra, ki sta delovala na jeseniškem rudarskem in železarskem območju, opredelili le že omenjenega Wisslerja in Lovrenca Helta, o

je razvoj skupnosti v prvih desetletjih tekel dokaj počasi, do konca 15. stoletja pa je bila že konkretno oblikovana, saj na podlagi urbarja belopeškega gospodstva iz leta 1498 lahko domnevamo, da je v desetih železarskih obratih (sedem talilnih peči in tri kladiva) delovalo vsaj okoli 21 železarskih mojstrov.³⁷

Na prelomu iz 14. v 15. stoletje se je začela oblikovati železarska skupnost v današnji Beli Peči (it. Fusine in Valromana, nem. Weissenfels), ta prostor je bil do zadnjih desetletij 14. stoletja verjetno še nenaseljen in del vasi Rateče.³⁸ Prav železarji so bili verjetno prvi tamkajšnji naseljenci, za razliko od drugih železarskih središč na Kranjskem so se v Beli Peči ukvarjali skoraj izključno s predelavo železa,³⁹ neobdelano železo pa so najverjetneje kupovali na Jesenicah in Koroškem.⁴⁰

Tudi pri razvoju železarjenja v Beli Peči je imel pomembno vlogo Friderik III. Ortenburški. Sprva z menjavo zemljiške posesti, s katero je leta 1385 v zameno za osem kmetij na Koroškem od freisinškega kapitlja na Otoku ob Vrbskem jezeru (nem. Maria Wörth) pridobil naselje Rateče.⁴¹ Poleg naselja je pridobil še pripadajoča polja in gozdove, s prostorom poznejše Bele Peči vred. Železarski predelovalni obrati so tu delovali že vsaj okoli leta 1390, leta 1394 je namreč Nikolaj Hintenaus svojo četrtino kovačnice prodal Bartolusu Consuranu iz Naborjeta (it. Malborghetto, nem. Malborgeth).⁴² Ta si je v teku naslednjega desetletja pridobil precejšnjo posest, leta 1404 je imel že celo kovačnico, poleg te pa še oštat, hiše, mlin, žago in dva rovtva, imel je tudi pravice za koriščenje vode in gozda za potrebe delovanja kovačnice. Omenjen je tudi kot tamkajšnji (rudarski) sodnik (*schmidt vnd richter zu St. Lienhardt zu Ratschach*).⁴³ Glede na to, da je funkcija sodnika obstajala že tedaj, je povsem verjetno, da je že vsaj v začetku 15. stoletja tu obratovalo več kovačnic z nekaj mojstri, ki so med sabo volili rudarskega sodnika. Dve kovačnici se nato v virih omenjata v letih 1407/8.⁴⁴

Železarska naselbina se je sprva imenovala še po bližnjih Ratečah in cerkvi sv. Lenarta (*St. Lienhardt zu Ratschach*), po izgradnji gradu nad naseljem okoli leta 1431 pa se je začela imenovati po gradu – prvič leta 1440 kot »Sv. Lenart pod Belo

katerem vemo le to, da je prihajal z Jesenic (*Lawrenczen des Helts von Asnick*) in je pred letom 1414 radovljiškemu tržanu Mateju prodal kovačnico v Mostah pri Žirovnici. (Otošec, *CKSL*, 1414 8/5)

³⁷ Mlinar, *Urbarji*, str. 66, 72.

Od tega je poimensko znanih le 7, preostali so neimenovani družbeniki.

³⁸ Prim. Golec, *Posebnosti*, str. 390.

³⁹ Pridobivanje železa se omenja le v urbarju iz leta 1636, ko je v Beli Peči omenjen manjši talilni obrat (*pläheißel*). To pomeni, da so tudi tedaj sami pridobili zelo majhen del železa, ki so ga predelovali v tamkajšnjih predelovalnih obratih. (Mlinar, *Urbarji*, str. 89)

⁴⁰ Na podlagi poznejših virov vemo, da so v zgodnjem novem veku železo kupovali predvsem na Koroškem. (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 478)

⁴¹ Otošec, *CKSL*, 1385 4/8; Mlinar, *Slepo črevo Kranjske*, str. 336.

⁴² SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 45–46.

⁴³ AT-KLA, KLA 112, 2732, Urbar Weissenfels 1636, f. 414–415; Golec, *Posebnosti*, str. 390.

⁴⁴ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 46, 68.

Pečjo« (*St. Leonhardt vnnnder Weissenfelß*),⁴⁵ leta 1447 kot *vnnnder Weissenfels*,⁴⁶ čeprav se je še leta 1455 omenjala kot Sv. Lenart pri Ratečah (*Sand Linhart zu Ratschach*).⁴⁷ V urbarju s konca 15. stoletja je na treh kladivih posest imelo 13 železarskih mojstrov.⁴⁸ V tem času se je začel razvoj naselbine v trg, ki se kot taka prvič posredno omenja leta 1499, naziv pa se je uveljavil do sredine 16. stoletja. Bela Peč je bila edinstven primer razvoja prvotno železarskega naselja v urbano naselbino na Kranjskem.⁴⁹

Železarska skupnost v Lipniški dolini se je verjetno začela oblikovati od sredine 15. stoletja, najstarejši znani podatki o tamkajšnjem železarjenju izhajajo iz konca tega stoletja. V urbarju radovljiškega gospostva, ki je sicer datiran v leto 1498, vsebina pa odgovarja stanju iz okoli leta 1485,⁵⁰ je zavedenih pet železarskih obratov,⁵¹ na katerih je tedaj posest imelo šest ali sedem oseb, leta 1496 pa je bilo posestnikov pet. Njihov družbeni status se je v primerjavi z drugimi železarskimi območji na Kranjskem razlikoval, saj jih je bilo zelo malo železarskih mojstrov, leta 1496 morda celo nihče.⁵² Mojstri so pri obratih gotovo delovali kot delovodje, nastajajoča železarska skupnost pa je bila verjetno še dokaj maloštevilna. Leta 1496 je bil prvič posredno izpričan tudi rudarski sodnik,⁵³ ki je bil pristojen za celotno rudarsko območje v tem delu radovljiškega gospostva, saj se omenja skupaj s posestniki obratov iz vseh treh tamkajšnjih železarskih naselij.

⁴⁵ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 68–69; Golec, *Posebnosti*, str. 392.

⁴⁶ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 54–55.

⁴⁷ Otor8epec, *CKSL*, 1455 10/20.

⁴⁸ Mlinar, *Urbarji*, str. 82–83.

V urbarju je stran naslovljena kot *Hemer vntter Weissennfels*, kar bi lahko razlagali tudi kot ime železarskega naselja – Kladiva pod Belo Pečjo. Mlinar v objavi urbarjev ta zapis sicer označuje kot »železarske obrate v Beli Peči«, in ne kot ime samostojnega naselja.

⁴⁹ Golec, *Posebnosti*, str. 390–395.

Na sosednjem Koroškem je bil takšen primer verjetno le Hüttenberg, ki pa se je od Bele Peči razlikoval v tem, da so v neposredni okolici tudi kopali železovo rudo in pridobivali železo, medtem ko so bili v Beli Peči usmerjeni predvsem v njegovo predelavo. Prav tako je bil Hüttenberg precej večje naselje, že leta 1442 naj bi tu živelo 64 družin. (Dinklage, *Kärntens gewerbliche Wirtschaft*, str. 129) Z Belo Pečjo bi delno lahko primerjali tudi Naborjet, ki je bil trg vsaj od leta 1429 (Wiessner, *MDC XI*, št. 92), trške pravice je najverjetneje prejel predvsem po zaslugi razmeroma obsežne železarske predelovalne dejavnosti, toda za razliko od Bele Peči prvotno ni bil železarsko naselje.

⁵⁰ To lahko sklepamo na podlagi zapisa v urbarju radovljiškega gospostva iz leta 1579, v katerem je pri navajanju obveznosti tlake za podložnike iz Studora v Bohinju omenjen 94 let starejši urbar (*wie in dem allen viervvndneunzig jārigen Vrbar begriffen*). (SI-ARS, AS 173, Urbar gospostva Radovljica 1579, f. 332)

⁵¹ Dve kladivi v Kropi ter po eno kladivo v Kamni Gorici in Kolnici, pod Kamno Gorico pa je bila še ena talilna peč. Eno od kladiv v Kropi in talilna peč pod Kamno Gorico leta 1498 nista delovala. (SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 104)

⁵² Leta 1485 so bili med posestniki tudi radovljiški meščani (gotovo vsaj Jurij Scherer s talilno pečjo v Kamni Gorici, morda pa tudi Žan (*Sann*) v Kropi in Baltazar Muntzan v Kolnici), desetletje pozneje pa še dva predstavnika okoliškega plemstva (Lenart Kacijanar v Kamni Gorici in Peter Knaver v Kolnici). (SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 104; AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 85)

⁵³ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 35

Razvoj železarjenja v Lipniški dolini je bil v naslednjih desetletjih precej intenziven, delovati so začele tudi žebeljarske kovačnice, v kolikor niso obstajale že ob koncu 15. stoletja in niso bile zavedene v urbarju. Leta 1550 je za to rudarsko in železarsko območje avstrijski nadvojvoda Ferdinand I. izdal poseben rudarski red. V primerjavi z ortenburškim je še obsežnejši (sestavlja ga 71 členov, 32 je splošnih, 15 jih zadeva rudarsko, 24 pa železarsko delo), nastal je na podlagi pritožb železarskih mojstrov iz teh naselij nad zastavnim imetnikom radovljiškega gospostva Wolfom Dietrichsteinom iz leta 1547, pripravila pa ga je komisija dvorne komore.⁵⁴

Boljši vpogled v železarsko skupnost v Lipniški dolini dobimo v urbarju radovljiškega gospostva iz leta 1579. V urbarju so navedeni le posestniki manjših predelovalnih obratov in kovačnic za izdelavo končnih izdelkov (predvsem žebeljarske kovačnice), ne pa tudi razdelitev deležev v večjih železarskih obratih (kladivih oziroma fužinah). V Kropi lahko prek urbarja razberemo 15 posestnikov (in 34 kajzarjev), v Kamni Gorici pa sedem posestnikov (in 35 kajzarjev).⁵⁵

Notranja struktura železarskih skupnosti

Struktura železarskih skupnosti je bila podobna drugim komunalnim organizacijam, saj so zaradi specifičnega načina dela in proizvodnih odnosov pristojni organi izhajali iz kroga skupnosti. Te so vključevale vse rudarske in železarske delavce z družinami vred ter tudi pomožne delavce na zamejenem območju oziroma v okolici železarskega središča. Po mnenju avstrijskega zgodovinarja Michaela Mitterauerja je bil nujen predpogoj za izoblikovanje take skupnosti obstoj rudarskega sodišča – podrejenost rudarskemu sodniku in bivanje na območju rudarskega sodišča pa sta bila potemtakem osnovna pogoja za pripadnost tej skupnosti.⁵⁶ Mitterauerjeva študija temelji predvsem na raziskavah večjih železarskih središč v avstrijskih deželah, kot sta bila Erzberg in Hüttenberg, zato je v nekaterih ozirih dokaj splošna. Za pozni srednji vek namreč ni ohranjenih podatkov, ki bi dokazovali obstoj rudarskega sodišča v Železnikih, čeprav se je železarska skupnost oblikovala tudi tam.

Vodilna skupina v teh skupnostih so bili železarski mojstri, ki so bili tudi večinski posestniki rudarskih deležev in železarskih obratov. Iz njihovih vrst je bil običajno voljen ali imenovan rudarski sodnik, ki je bil glavni predstavnik skupnosti. Železarski mojstri so vodili delo na obratih, podrejeni so jim bili tamkajšnji delavci, rudarji in pomožni delavci (drvarji, oglarji in tovarniki). Zadnji so tvorili najštevilčnejšo skupino v teh skupnostih in so večinoma izhajali iz okoliškega nižjega agrarnega sloja.⁵⁷

⁵⁴ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 249–257; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 149–158.

Prepis rudarskega reda (iz 16. stoletja) hrani Arhiv dvorne komore na Dunaju (AT-OeStA, FHKA, Hoffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische Münz- und Bergwesen, rote Nr. 96 (Akten in chronologischer Legung 1500–1700), 18285, f. 147 sl. pod signaturo AHK HFIÖ MBW 96). Črno-bele fotokopije hranijo v Kovaškem muzeju v Kropi.

⁵⁵ SI-ARS, AS 173, Urbar gospostva Radovljica 1579, f. 245–271.

⁵⁶ Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 275–276.

⁵⁷ Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 267–268.

Rudarska sodišča

Na čelu rudarskega sodišča je bil rudarski sodnik, podrejenost njegovi sodni pristojnosti pa je bil praviloma temeljni kriterij pri določanju pripadnosti železarski skupnosti. Rudarsko sodišče je bilo običajno ozemeljsko zamejeno z območjem rudnih nahajališč, železarskih obratov in osrednjega rudarskega oziroma železarskega naselja. Način umestitve sodnika je bil različen, ponekod so ga iz svojih vrst volili posestniki deležev v rudnikih in železarskih obratih, drugod pa je bil imenovan s strani višjih upravnih instanc, rudarskega sodnika v Hüttenbergu je na primer imenoval salzburški vicedom v Brežah.⁵⁸ Na večjih rudarskih območjih, kot je bilo hüttenberško, je med rudarskim sodnikom in rudarskimi mojstri lahko obstajal tudi institut rudarskih zaprisežnikov, ki so sestavljali rudarski svet. Zaprisežniki so bili praviloma mojstri, obstajali pa so tudi primeri, ko so prihajali iz vrst rudarjev in podrejenih delavcev.⁵⁹

Na jeseniškem železarskem območju so imeli mojstri v skladu z rudarskim redom popolno avtonomijo pri izbiri rudarskega sodnika, saj so ga vsako leto volili iz svojih vrst (*Es muegen vnd sollen auch die pergmaister die aygen schmittn vnd plaoffen da haben in da selbs jarlichen ainen setzen vnd wellen zu einen richter vber sew*), nato pa ga je »brez vsakega ugovora« potrdil zemljiški gospod. Rudarsko sodišče je obsegalo območje med Savo in Karavankami ter potokoma Jesenica in Ukova, iz pristojnosti rudarskega sodnika so bile sicer izvzete kmetije v agrarnem naselju Jesenice, kjer je imelo sodišče najverjetneje tudi sedež.⁶⁰

Način imenovanja rudarskega sodnika v Beli Peči je bil opisan v krajši zbirki pravic tega železarskega naselja (*Memorial zu Weissenfels*) in je datiran v čas kmalu po letu 1523.⁶¹ Tudi tu so sodnika volili železarski mojstri (*hamerleut vnder Weissenfels haben ain aigen richter der das gericht vnder inen helt den er wellen sy vnder innen selbs*), katerega so nato prezentirali oskrbniku belopeškega gospostva. Ta je bil tudi prizivna instanca za belopeško, sprva rudarsko, pozneje trško sodišče. Izjemo je predstavljalo obdobje vojaških nevarnosti, na primer v času turških vpadov, ko so bili železarji podvrženi gospostvu. V urbarju iz leta 1636⁶² so zapisane tudi meje trškega pomirja, ki je bilo po vsej verjetnosti enako območju nekdanjega rudarskega sodišča. To je obsegalo prostor med Podklancem (it. Villa Alta, nem. Stückl) in Belim potokom (it. Rio Bianco), ki je bil hkrati tudi meja gospostva in dežele.⁶³

Iz zgornjega primera načina imenovanja rudarskega sodnika je razvidno, da je bila vsebina določila iz ortenburškega rudarskega reda prenesena v novo železarsko središče pri Ratečah. Glede na to, da je v fasciklu belopeškega gospostva

⁵⁸ Münchsdorfer, *Geschichte*, str. 22.

⁵⁹ Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 267–268.

⁶⁰ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17; Golec, *Trg Jesenice*, str. 38.

⁶¹ O dataciji gl. Golec, *Posebnosti*, str. 393, op. 27.

⁶² Urbar sicer prikazuje eno ali dve desetletji starejše stanje. (Mlinar, *Urbarji*, str. 27–28)

⁶³ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Memorial zu Weissenfels, f. 92; Golec, *Posebnosti*, str. 393; Mlinar, *Urbarji*, str. 96.

v arhivu vicedomskega urada za Kranjsko tudi prepis ortenburškega rudarskega reda, se zdi verjetna razlaga, da so njegovo veljavnost razširili tudi na preostale ortenburške (pozneje celjske) posesti. Nanj so se pozneje sklicevali tudi železarji v Lipniški dolini. Funkcija tamkajšnjega rudarskega sodnika (*perkhrichter vnnd die gewerkhen Stainpuhl Krop vnd Kolnitz*) je obstajala pred letom 1496, prvič pa jo zasledimo v zgoraj omenjenem fasciklu belopeškega gospostva. Nahaja se v zapisu, ki sledi prepisu rudarskega reda, a je napisan z drugačno pisavo.⁶⁴ V njem je navedeno, da so železarski mojstri in rudarski sodnik za Kropo, Kamno Gorico in Kolnico imeli svoj izvod rudarskega reda, toda za te svoboščine niso imeli potrditve (*daruber kain confirmation gewesen haben*).⁶⁵ V besedilu pa ne izvemo ničesar o načinu njegove umestitve in delokroga, domnevamo pa lahko, da je bil podoben kot na Jesenicah in v Beli Peči.

Leta 1550 so železarska naselja v Lipniški dolini od nadvojvode Ferdinanda prejela poseben rudarski red, v katerem je že prvi člen urejal način imenovanja rudarskega sodnika. Rudarska oziroma železarska skupnost (*gemeinen pergknappen*) je imela pravico, da izmed radovljiških meščanov pred koncem koledarskega leta predlaga tri osebe, med katerimi je vicedom v cesarjevem imenu izbral rudarskega sodnika. Če nihče od predlaganih kandidatov ni bil ustrezen, je lahko vicedom izbiral po lastni presoji.⁶⁶

V skladu s starejšo literaturo naj bi tudi v Železnikih železarski mojstri (skupaj s celotno skupnostjo oziroma občino⁶⁷) rudarskega volili med sabo, toda zaradi sodelovanja v kmečkem uporu leta 1515 naj bi jim to pravico freisinški škof odvzel in jim jo vrnil leta 1521.⁶⁸ Rudarski sodnik v Železnikih, ki ga je potrjeval oskrbnik škofjeloškega gospostva, se je nato omenjal šele od tedaj dalje, ko je prihajal v navzkriž z interesi deželnega kneza.⁶⁹ V starejših virih pa rudarski sodnik v Železnikih ni bil izpričan, niti v času sporov s Kroparji v začetku 16. stoletja,

⁶⁴ Rudarski sodnik za Lipniško dolino je omenjen tudi ob koncu prepisa rudarskega reda, ki ga hranijo v Münchnu, a je v tem primeru besedilo, v katerem se omenja, le nadaljevanje prepisa reda in zapisan z enako pisavo. Prav tako je besedilo krajše od tistega v vicedomskem arhivu v Ljubljani. (Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 35)

⁶⁵ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 85.

⁶⁶ AT-OeStA, FHKA, Hoffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische Münz- und Bergwesen, rote Nr. 96, 18285, f. 149–149'.

... aus der purgerschaft zur Radmansdorf ein drei erber personen die sy zu handlung vnd verrichtung des perkhrichterambts für geschikht vnd tauglich achten, vnserm vizdomb in Crain (wer derselb jeder zeit sein wird etlich tag, doch zeitlich) vor ausgang aines jeden jars penennen mugen ...

⁶⁷ Predstavniki občine so se leta 1567 pri oskrbniku gospostva mdr. pritoževali, da mojstri pri izbiri rudarskega sodnika niso upoštevali drugih članov skupnosti. (Blaznik, *Spremembe v pravnem položaju*, str. 330)

⁶⁸ Listino je leta 1521 izstavil freisinški škof Filip. V njej je navajal, da so ga železarji iz Selške doline prosili za povrnitev pravic, ki jim jih je leta 1516 odvzel zaradi sodelovanja v uporu. Med temi je bila tudi pravica do lastnega sodišča in volitev sodnika (*samt dem Gericht so sie in demselben Thal Eißnern also, daß sie alle Jahr aus ihnen selbst einen Richter zu erkiessen*). (Globočnik, *Geschichtlich-statistischer*, str. 9–10, št. 13)

⁶⁹ Blaznik, *Spremembe v pravnem položaju*, str. 328–333.

ko je kot njihov zastopnik nastopal oskrbnik freisinškega gospostva.⁷⁰ Najstarejša do danes poznana omemba je iz leta 1521 in povsem verjetna se zdi Gašperšičeva razlaga (povzema neobjavljeno mnenje Pavleta Blaznika), da so v Železnikih pravico do izbire svojega rudarskega sodnika prejeli šele okoli leta 1500,⁷¹ še verjetneje pa po letu 1500. V skladu s to razlago bi freisinški škof institucijo rudarskega sodnika v Železnikih uvedel z namenom iskanja podpore med železarskimi mojstri pri obrambi njegovih pravic v sporu z deželnim knezom.⁷² Možne, a precej manj verjetne bi bile razlage, da so pravico do volitev lastnega rudarskega sodnika v Železnikih prejeli že prej, toda ustno, ali pa je bila ta pravica izpričana v eni od številnih izgubljenih potrditev pravic.⁷³

Železarska skupnost v Železnikih se je od drugih na Kranjskem torej bistveno razlikovala v tem, da vse do začetka 16. stoletja najverjetneje ni imela svojega rudarskega sodnika. Tako niso imeli sodne avtonomije, že v najstarejši izdani listini jih je freisinški škof Albert sodno podredil pisarju na škofjeloškem gradu, obenem pa jim zagotovil, da v njihovo delo in njihove pravice ne sme posegati nihče drug. Iz tega bi lahko skleпали, da jim je vendarle zagotovil neko omejeno stopnjo avtonomije. Železarji so imeli tudi lastne (neuradne) vodilne predstavnike, ki so nastopali kot vmesni člen med gospostvom oziroma njegovo upravo ter mojstri. Kot neke vrste vodja skupnosti je na primer leta 1379 nastopil Jakomat, ko je prišel pred škofa v želji, da potrdi njihove pravice (*daz fur vns chomen sind vnser lieben getreuen Jacomat vnd all vnser eysnaer*).⁷⁴

Način imenovanja rudarskega sodnika na jeseniškem železarskem območju je urejal že drugi člen ortenburškega rudarskega reda, njegov delokrog pa je bil natančneje določen v naslednjih členih. Ta je obsegal vse, kar se je na območju rudarskega sodišča zgodilo v povezavi z rudarskim in železarskim delom, obrati in delavci, tudi v vasi Jesenice, ter v povezavi z drvarjenjem in oglarjenjem. Iz njegove pristojnosti so bile izvzete kmetije radovljiškega (pozneje belopeškega) gospostva in izvajanje smrtne kazni. Slednje je bilo pridržano deželskemu sodniku, ki v drugih zadevah ni smel posegati na območje rudarskega sodišča. Deželski sodnik je bil tudi neke vrste prizivna instanca – v primeru, da odločitve rudarskega sodnika niso bile upoštevane, je zgolj izvršil kazen, ki jo je izrekel že rudarski sodnik.⁷⁵

Jeseniško rudarsko sodišče se je financiralo iz prispevkov železarskih mojstrov in predvsem denarnih glob. Vsak novi mojster je moral sodišču prispevati

⁷⁰ DE-BayHStA, HL 4, fasc. 42/216, št. 156.

⁷¹ Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 150.

⁷² V ta kontekst bi lahko umestili tudi nastanek prepisa ortenburškega rudarskega reda, ki ga pod naslovom *Bergordnung in Crain grauen Vlrichs von Cilli zu Ortenburg 1452* v sklopu arhivskega gradiva škofije Freising (*Hochstift Freising*) danes hrani Bavarski državni arhiv. Glede na to, da je prepis nastal med letom 1496 in sredino 16. stoletja, se zdi možno, da je nastal iz potreb škofije po dodelitvi privilegijev železarjem v Selški dolini.

⁷³ Anton Globočnik je navajal že v 19. stoletju izgubljene potrditve in podelitve novih pravic iz let 1388, 1416, 1423, 1430, 1454 in 1475. (Globočnik, *Geschichtlich-statistischer*, str. 9)

⁷⁴ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29; Otorepec, *CKSL*, 1354 6/9, 1379 4/29.

⁷⁵ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17–18.

pol marke (80 dunajskih pfenigov), v celoti so mu pripadle tudi denarne globe do višine 60 pfenigov. V primeru višjih glob je sodišču pripadla četrtina, polovica zemljiškemu gospodu, preostala četrtina pa skupni blagajni železarskih mojstrov.⁷⁶

Tudi na drugih železarskih območjih je večina pristojnosti rudarskih sodnikov zadevala rudarsko in železarsko oziroma s tem povezano delo. Glede na prevzemanje vsebine ortenburškega rudarskega reda je bil delokrog rudarskih sodnikov v Beli Peči in Lipniški dolini verjetno precej podoben tistemu na Jesenicah. V Lipniški dolini pa so železarji leta 1550 prejeli nov rudarski red, ki je še nekoliko natančneje opredelil naloge sodnika. Ta je še naprej razsojal o vseh stvareh, ki so se zgodile v povezavi z rudarskim in železarskim delom, vsak mesec oziroma po potrebi je moral opravljati obhode in preverjati ustreznost rudarskih rovov in železarskih obratov, opravljal je tudi nadzor nad izvajanjem dela. Pristojen je bil za zaščito gozdov rudarskega sodišča, izmeril⁷⁷ in podeljeval je rudarske jame, te podelitve pa je pisar vpisoval v rudarsko knjigo. Mojstri so morali za vsak vpis plačati določeno pristojbino sodniku in pisarju. Sodišče se je financiralo tudi z globami – pripadla mu je polovica višine glob, druga polovica pa je pripadla deželnemu vicedomu. Določal je denarne in telesne kazni, obravnava težjih kaznivih dejanj (*malefizsachen*) pa je bila v pristojnosti deželskega sodnika v Radovljici. Temu je moral rudarski sodnik izročiti tudi prebegle težje zločince (*malefizverbrecher*). V rudarskem redu je bilo določeno tudi razmerje med rudarskim in deželskim sodiščem oziroma radovljiškim gospostvom – predstavniki slednjih niso smeli posegati na območje rudarskega sodišča. V primeru težav z izvajanjem sodstva je rudarski sodnik lahko za pomoč zaprosil gospostvo.⁷⁸

Pristojnosti rudarskih sodnikov v kazenskih zadevah so se od območja do območja lahko razlikovale. V skladu z rudarskim redom za železarsko območje v Kremisu na Koroškem iz leta 1401 je imel tamkajšnji rudarski sodnik pravico do izvajanja kazenskega prava v povezavi z rudnikom, deželskemu sodniku s sedežem v Gmündu pa je moral v teh primerih plačevati krvavi pfenig (*plutigen pfenning*). Poleg tega izvemo, da je razsojal štirikrat letno (*sol der perkrichter allew quatember an dem rechten sitzen*), podeljeval pa je tudi rudarske deleže.⁷⁹

Železarski mojstri

Železarski mojstri so bili najvišja družbena plast v železarskih skupnostih, običajno so bili posestniki rudarskih deležev in železarskih obratov ter vodili delo v obratih. Ob tem je treba razlikovati med železarskimi mojstri kot skupino posestnikov, torej pravno skupino znotraj železarske skupnosti in železarskimi mojstri v smislu poklicne skupine. V večini primerov sta se ta dva pojma prekrivala, toda

⁷⁶ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17, 26.

⁷⁷ V ta namen je imel tudi mere, med katerimi sta omenjena zaprisežna vrvice in mera za oglje, ki so mu jo dostavili iz vicedomskega urada in je bila enaka vicedomski.

⁷⁸ Müller, *Geschichte des Eisens*, str. 249–256; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151–156.

⁷⁹ Wiessner, *MDC X*, št. 1058.

posestniki obratov v železarskem središču so bili lahko družbeno zelo raznolika skupina, saj je bil posestnik načeloma lahko kdorkoli, če je seveda imel dovolj kapitala, od plemiča pa do rudarja ali delavca.

Status rudarskega oziroma železarskega mojstra v nekem središču so posamezniki praviloma prejeli po postavitvi ali nakupu železarskega obrata oziroma njegovega deleža ter pridobitvi bivališča. Določilo o sprejemu novega mojstra je najti tudi v ortenburškem rudarskem redu. Bodoči železarski mojster⁸⁰ je moral pred zemljiškim gospodom ali rudarskim sodnikom in drugimi mojstri priseči zvestobo in obljubiti, da bo delal v korist gospostva, da bo pokoren rudarskemu sodniku in drugim mojstrom ter da se bo ravnal v skladu z rudarskim redom. Pred začetkom delovanja si je moral zgraditi ali kupiti bivališče in plačati denarne pristojbine – dve marki dunajskih pfenigov gospostvu, pol marke rudarskemu sodniku, eno marko pa mojstrom v njihovo blagajno.⁸¹

Dokaj podobna je bila tudi ureditev v sosednjih deželah. Na štajerskem Erzbergu je bila pravica do kopanja in taljenja rude povezana z dednim fevdom hube, na kateri je živel talilni mojster, toda pogosto so zaradi njihovega zadolževanja v posest teh obratov prihajali založniki, največkrat trgovci iz mest s skladiščno pravico. Na železarskem območju v Kremsu je moral prišlek svoj prihod najaviti rudarskemu sodniku in mu plačati 12 pfenigov, s tem si je pridobil dovoljenje za opravljanje svoje dejavnosti za obdobje enega leta. Dajatev je bila v primerjavi s tisto na Jesenicah zelo majhna, so jo pa morali plačevati tudi rudarji in ne le posestniki. Rudarski mojstri pa so morali 12 pfenigov plačevati tudi za podelitev novoodkritih rudarskih kopov. Nekoliko drugačni pogoji so veljali na rudarskih območjih, kjer so kopali rudo barvnih in žlahtnih kovin. Za pripadnost rudarski skupnosti je bila ključna posest deležev v rudniku, ne pa tudi bivališče na rudarskem območju. Velik del tamkajšnjih posestnikov že v 12. stoletju ni več živel na rudarskem območju, temveč pretežno v bližnjih mestih – posestniki deležev v rudniku Zosen nad Hüttenbergom so na primer živeli v Brežah.⁸²

Sčasoma tega pogoja (vsaj v praksi) niso upoštevali niti v kranjskih železarskih središčih, saj ob koncu 15. stoletja med posestniki obratov zasledimo osebe, ki gotovo niso bivale na teh območjih. Med take lahko štejemo Petra Knavra na Jesenicah in v Kolnici, škofjeloškega meščana Matijo Pira v Železnikih, Lenarta Kacijanarja v Kamni Gorici in radovljiške meščane v Lipniški dolini.⁸³ Ti ljudje so verjetno ohranili pravice železarskih mojstrov, medtem ko so namesto njih delo vodili železarski mojstri (v poklicnem smislu), ki pa niso bili samostojni in niso imeli mojstrskih pravic.

Železarski mojstri so imeli tudi skupno blagajno, na jeseniškem območju se je polnila iz pristojbin novih mojstrov, pripadla jim je tudi četrtnina od glob, ki so

⁸⁰ V celotnem dokumentu se navajajo kot rudarski mojstri (*pergmaister*).

⁸¹ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 26.

⁸² Wiessner, *MDC X*, št. 1058; Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 268–272.

⁸³ SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 104; AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 85; Blaznik, *Urbarji*, str. 322.

bile višje od 60 pfenigov, in dajatve od mitnin.⁸⁴ Mojstri so s tem fondom svobodno razpolagali, so pa morali skrbeti za vzdrževanje rudnikov in obratov ter plačevati delavce in njihove dobrine (hrana, pijača in drugo).⁸⁵

Izvor železarskih mojstrov (v smislu poklicne skupine) je bil zelo raznolik, odvisen tudi od razmer na posameznih železarskih območjih. Avstrijski zgodovinar Michael Mitterauer je predstavil teorijo, da je velik del mojstrov, vsaj na večjih železarskih območjih, kot sta bila Erzberg in Hüttenberg, izhajal iz vrst kmečkih železarjev. Železo so v zgodnjem in visokem srednjem veku pridobivali kmetje, ki so živeli v bližini nahajališč železove rude. Vse dokler si kmečki železarji niso mogli zagotoviti preživetja zgolj s prihodki od pridobivanja železa, je to ostalo le pomožna kmečka dejavnost. Po profesionalizaciji železarjenja se je tesna povezava s kmečkimi proizvodnimi oblikami odražala predvsem v navezavi deležev v rudniku in na železarskih obratih na posest kmetije. Med vsemi vejami montanistike je bilo prav železarstvo s kmetijstvom najbolj povezano, svojo vlogo je pri tem imela tudi vrednost železa, ki je bila precej nižja od vrednosti barvnih in predvsem žlahtnih kovin.⁸⁶

Po Mitterauerjevem mnenju naj bi podobne razmere prikazoval tudi ortenburški rudarski red, kjer pa se kmetije v tem kontekstu ne omenjajo. Kvečjemu bi lahko domnevali, da so k rudarskim in železarskim deležem sodili oštat, hiša in vrt, pa tudi v tem primeru povezava ni neposredno izpričana, gre namreč za navajanje nepremičnin mojstrov, katere imajo pravico prodajati, zastavljati, voliti ali dajati (*Es megen auch die pergmaister ir schmidtn ir plaoffen ir hofstatt artzgrueben ir heuser ire garttn mit aller ze gehorung mit allen irn rechtn vnd nutzen der wald der artzpergs mit aller suchung vnd handlung die darzu gehörtt ... an vnser handt vnd willen verkhauffen versezen verschaffen oder geben wem sy wollen vnd damit wandeln vnd thuen wie in lieb ist vnd wie im das fuegt*). V nekem drugem členu pa je omenjeno prepuščanje kmetij železarskim mojstrom v skladu z mestnim pravom (*purghrecht*). Zdi se torej, da se na jeseniškem območju posest rudarskih deležev ali železarskih obratov ni navezovala na posest na kmetijah.⁸⁷

Ugotovitev iz Mitterauerjeve študije, ki je bila pretežno omejena na dve največji železarski središči v Vzhodnih Alpah, kjer je bilo železarjenje prisotno že vsaj od visokega srednjega veka dalje, ne moremo le nekritično prenesti drugam. Za velik del železarskih središč na Kranjskem se namreč zdi, da za prehod iz kmečkega v profesionalno železarjenje nimamo pravih dokazov. Če vzamemo za primer jeseniško območje, bi potemtakem lahko iskali povezave med kmeti na Jesenicah in

⁸⁴ Pristojbina se v viru omenja kot *wegmaut*. Od vsakega izvoženega miliarija (1000 centov) so prejeli po dva pfeniga. Če je železo izvozil trgovec oziroma njegov tovornik (*wer auch eyssen ob dem perg vmb lon furt der nit ein maister ist*), pa je moral prispevati še en pfenig na miliarij.

⁸⁵ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 17, 26, 29–30.

⁸⁶ Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 285–288; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 190–191. Kot primer lahko navedemo razmerje med ceno enake količine železa in svinca v Celju ob koncu 15. stoletja. Leta 1485 je bila cena centa svinca 675 dunajskih pfenigov, cena centa železa pa je bila leto pozneje 400 pfenigov. (Bizjak, Žižek, *Knjiga obračunov*, str. 78–79, 84–85)

⁸⁷ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 30, 33.

posestniki obratov, kjer pa takih povezav ni zaznati, agrarno naselje Jesenice je bilo namreč ločeno od rudarske in železarske dejavnosti. Prave kontinuitete ne moremo iskati niti v Selški dolini in Beli Peči, bolj vprašljivo pa je stanje v Lipniški dolini. V Kropi in Kamni Gorici so posestniki železarskih obratov imeli v posesti tudi edine kmetije v naseljih,⁸⁸ kar bi lahko kazalo na ostalino kmečkega železarjenja. Po drugi strani pa ne smemo ovreči možnosti, da gre za posledico novejših razmer, povezanih s preskrbo z živili.

Pri raziskovanju izvora posebne družbene skupine železarskih mojstrov se moramo ozreti tudi na že omenjene praznike. Ti so bili namreč podložniki z rudarskim in železarskim znanjem in s precejšnjimi zadržki (gre namreč za edino znano omembo v virih) bi lahko predvidevali, da so njihovi potomci v prihodnjih desetletjih ponekod postali železarski mojstri, ali vsaj opravljali poklic v neposredni proizvodnji železa.

Vprašanje je tudi, kakšne so bile povezave in prehodnost med mestnimi obrtniki in železarskimi delavci, tudi mojstri. Že zgoraj smo omenili možnost, da bi bil Murron, ki je bil eden prvih železarskih mojstrov v Železnikih, lahko sin domnevnega škofjeloškega kovača Nikolaja Murrona. Iz poznega 15. stoletja so izpričani primeri, ko so pomočniki mestnih kovačev iz Škofje Loke prehajali med delavce v železarskih obratih v Železnikih. V pogodbi iz leta 1488 so namreč ta prehajanja prepovedali.⁸⁹

Po vzpostavitvi intenzivnega železarjenja je med železarskimi mojstri opaziti nekaj takšnih, ki so morda izvirali iz podložniškega sloja. V teh osebah bi lahko zaznali presežek okoliškega agrarnega prebivalstva, ki si je z uspešnim delom v železarstvu in nakupom deleža uspel pridobiti status mojstra. Več takih primerov je opaziti na območju Železnikov, kot prvi bi bil lahko Peter Peer, ki je bil leta 1501 posestnik v zgornjem kladivu.⁹⁰ V istem urbarju (škofjeloškega gospostva iz leta 1501) je bil naveden kot kajžar v selškem uradu, plačeval pa je od pustote,⁹¹ in dopuščati moramo možnost, da je izviral iz nižjega podložniškega sloja. Po tej interpretaciji bi kot kajžar sprva deloval v pomožnih železarskih dejavnostih ali kot delavec v železarskih obratih, sčasoma pa bi si pridobil dovolj kapitala za nakup enega deleža (osmine), s tem pa se je povzpел v skupino železarskih mojstrov. Glede na to, da je manjši znesek plačeval še od neke agrarne enote v bližini Rovt nad Selško dolino,⁹² pa pušča odprto tudi možnost, da sta bili pustota in rovt njegovi dodatni agrarni posesti, v kateri je vložil dobiček iz železarjenja, in potemtakem ne bi (nujno) izviral iz kajžarskega sloja.

Iz okoliškega podložniškega sloja je verjetno izviral Blaž Semen, ki je leta 1560 imel en delež (osmino) na spodnjem kladivu v Železnikih. Do leta 1568 je njegov

⁸⁸ SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 98–99.

⁸⁹ Zahn, *Das Privilegienbuch*, str. 79.

⁹⁰ Blaznik, *Urbarji*, str. 322.

V virih se je pojavil že leta 1497. (Blaznik, *Kolonizacija*, str. 74)

⁹¹ Blaznik, *Urbarji*, str. 324.

⁹² Blaznik, *Urbarji*, str. 328.

Najverjetneje je šlo za polovično kmetijo ali nenaseljen rovt, ki je ležal na lokaciji z imenom Črnovec (*Tschernem*) med Svetim Lenartom in Rovtami nad Selško dolino.

delež podedoval sin Pankracij, ki je bil naslednjega leta tudi tamkajšnji rudarski sodnik, do leta 1588 pa si je pridobil dva deleža na obeh kladivih. Pankracij je do leta 1564 prevzel tudi polovico deleža na spodnjem kladivu od Benedikta Semena, ki je bil morda njegov sorodnik. Med kajzarji v Železnikih je že leta 1560 zaveden Lenart Semen, ki je tam verjetno deloval kot pomožni delavec.⁹³

Podložniki s priimkom Semen so bili v okolici Železnikov izpričani že v urbarju iz leta 1501; v Studenem je bil leta 1501 Gale Semen, v Selcih pa Mihael in Martin Semen. Slednja sta 28. maja 1536 v smeri proti Furlaniji skozi mitnico na današnjem Mostu na Soči ločeno tovorila žeblje, Mihael šest, Martin pa en tovor.⁹⁴ Martin se je 1. junija vračal v družbi desetih oseb, pretežno iz škofjeloškega gospostva, kamor so tovorili 37 tovorov vina, njegov sin Silvester pa je bil leta 1560 posestnik kmetije v Selcih.⁹⁵ Lahko bi predvidevali, da je imel že Mihael Semen iz Selc posest na obratih v Železnikih, ali pa je tam vsaj deloval kot delavec, Blaž Semen pa bi bil njegov sin. Ob tem pa je treba poudariti, da ni trdnega dokaza, ki bi potrjeval zgornjo teorijo.

Na spodnjem kladivu v Železnikih je imel leta 1560 delež še en železarski mojster, ki je po vsej verjetnosti izviral iz agrarne okolice – to je bil Lambert Varl.⁹⁶ V urbarju iz leta 1501 so v okolici Železnikov izpričani trije podložniki s tem priimkom: najbližji je bil Blaž Varl v Škovinah, nato Peter Varl na Rudnem in Matevž Varl v Bukovščici nad Selško dolino.⁹⁷ Ali je bil kateri od njih Lambertov prednik, ni znano.

Za družbeni sloj rudarskih in železarskih delavcev je bila značilna precejšnja mobilnost. To je veljalo predvsem za visoko kvalificirane delavce s specialnimi tehničnimi znanji, kot so bili mojstri, pa tudi rudarji in delavci v železarskih obratih. Bili so odvisni od perspektivnosti rudnih nahajališč in drugih dejavnikov, ki so vplivali na obseg proizvodnje in kvaliteto delovnih razmer (splošne gospodarske in družbenopolitične razmere, podnebje, privilegiji itd.) in so bili posledično bolj podvrženi migracijam. S selitvami obrtnikov in mojstrov so se širile tudi tehnološke novosti, ki so bile ključne za dvig obsega proizvodnje in profesionalizacijo železarjenja. Že v visokem srednjem veku so se rudarji in železarji iz zgornje Štajerske preselili v Transilvanijo, tudi pozneje so bile migracije značilne za avstrijska rudarska območja, npr. v tirolskem Schwazu je veliko rudarjev prihajalo s Saške in Češke, v nasprotni smeri se je na Saško v začetku 16. stoletja preselilo precej rudarjev iz salzburških posesti, verjetno tudi iz Koroške. Priseljenci iz bližnje okolice pa so

⁹³ SI-ARS, AS 783, Knjiga 7, Urbar škofjeloškega gospostva 1560, s. p. [sine pagina]; Knjiga 7, Urbar škofjeloškega gospostva 1564, s. p.; Knjiga 8, Urbar škofjeloškega gospostva 1568, f. 153–158; Knjiga 12, Urbar škofjeloškega gospostva 1588, f. 964–971.

⁹⁴ Masa tovara je bila lahko različna, odvisna je bila predvsem od vrste blaga, embalaže in nosilne sposobnosti tovarne živali. Načeloma naj bi se gibala med 150 in 180 kg, v najboljšem primeru se je računalo po tri tovore na miliarij blaga, torej okoli 186,6 kg. (Gestrin, *Mitninske knjige*, str. 75–76)

⁹⁵ Blaznik, *Urbarji*, str. 322; Gestrin, *Mitninske knjige*, str. 115, op. 96.

⁹⁶ SI-ARS, AS 783, Knjiga 7, Urbar škofjeloškega gospostva 1560, s. p.

⁹⁷ Blaznik, *Urbarji*, str. 320, 323, 325.

bili (vsaj sprva) pretežno zaposleni v pomožnih dejavnostih kot drvarji, oglarji in tovarniki, pozneje so iz podeželske okolice prihajali tudi rudarji.⁹⁸

Migracijam lahko sledimo tudi v poznosrednjeveškem železarjenju na Slovenskem. Ne nazadnje o tem govori že precejšen delež priseljenih mojstrov na nekaterih območjih, prav njihova imigracija je spodbudila razvoj železarjenja v Selški in Zgornjesavski dolini. V Selški dolini so bili to sredi 14. stoletja mojstri iz severnoitalijanskih dežel, sestava družbe pa se je nekoliko spremenila že v prvih nekaj letih po začetku delovanja. Leta 1358 je bil omenjen tudi mojster Andrej (*Andre*), ki je imel v posesti polovico kovačnice na območju današnjega Racovnika in ga ne moremo zanesljivo identificirati z nobenim od navedenih mojstrov izpred štirih let.⁹⁹ Andrej je k družbi verjetno pristopil v vmesnem obdobju, kar kaže na to, da je bilo »članstvo« v njej prehodno, že v prvih štirih letih delovanja je pridobila vsaj enega novega člana. Ob tem sicer ne moremo izključiti možnosti, da je bil Andrej le dedič nekega mojstra, ki je vmes umrl.

Povedna je omemba, da naj bi se Jakomat (*Jacomat*), ki je leta 1379 pri freisinškem škofu kot predstavnik železarjev iz Železnikov prosil za potrditev njihovih pravic, v letih 1389 in 1396 obvezal, da bo za stalno ostal na tleh škofje-loškega gospostva.¹⁰⁰ Njegov sin Nikolaj, ki je bil prav tako posestnik na obratih v Železnikih, bil pa je tudi meščan Škofje Loke, je v listini iz leta 1405 navajal, da se lahko iz gospostva izseli in kljub temu obdrži rudarsko in železarsko posest.¹⁰¹

Tudi v drugih kranjskih železarskih središčih so dobršen delež predstavljali prišleki. V Beli Peči so bili med prvimi izpričanimi kovači Bartolus iz Naborjeta, Oton iz Žabnic (it. *Camporosso*, nem. *Saifnitz*), brata Mihael in Žuan (*Schuann*) ter Nikolaj (*Nicolo*).¹⁰² Vsi z izjemo Otona so bili najverjetneje priseljenci iz severnoitalijanskih dežel, tako kot po vsej verjetnosti tudi Žan (*Sann*), ki je bil ob koncu 15. stoletja posestnik obeh kladiv (v družbi z nekim Jernejem) in treh kmetij v Kropi.¹⁰³ Kovačnico v Mostah pri Žirovnici je leta 1414 kupil Marko iz Pušje vasi (it. *Venzone*).¹⁰⁴ Na jeseniškem železarskem območju pa bi lahko domnevali na priseljence iz južnonemškega prostora, ob koncu 15. stoletja sta bila med posestniki talilnih peči na planinah nad Jesenicami tudi Wolf Peyr in vdova Simona Peyrla.¹⁰⁵ Priimek Payr/Peyr naj bi bil namreč značilen za priseljence iz južnonemških dežel.¹⁰⁶ Najdemo pa lahko tudi primere izselitve železarskih moj-

⁹⁸ Niederstätter, *Das Jahrhundert an der Mitte*, str. 30–31; Gimpel, *The Medieval Machine*, str. 70–72; Asrih, *Untersuchung von Migration*, str. 37; Hemker, Lobinger, *Bergbau und Mobilität*, str. 13–30.

⁹⁹ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29; Zahn, *FRA II* 35, št. 695, 711; Otorepec, *CKSL*, 1354 6/9, 1358 10/16.

¹⁰⁰ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 86.

¹⁰¹ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 137, 1405 8/17. Mikrofilm listine hrani ZAL (enota Škofja Loka), D-94, št. posn. 316.

¹⁰² SI-ARS, AS 1, šk. 117, *Der von Weissenfels Freyhaiten*, f. 45–46, 68.

¹⁰³ SI-ARS, AS 174, *Urbar gospostva Radovljica* 1498, f. 98, 104.

¹⁰⁴ Otorepec, *CKSL*, 1414 8/5.

¹⁰⁵ Mlinar, *Urbarji*, str. 72.

¹⁰⁶ Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens*, str. 450.

strov iz obravnavanega prostora. Tako sta se Lazar in Schmelzer pred letom 1498 izselila s planin nad Jesenicami.¹⁰⁷

Železarji so se selili tudi med središči v soseščini, lahko bi namreč domnevali, da so se nekateri mojstri iz Železnikov v 16. stoletju preselili na drugo stran Jelovice. Železarski mojstri s priimki Casparin, Pierin in Peer so okoli leta 1500 delovali v Železnikih, v drugi polovici 16. stoletja pa lahko nosilce teh priimkov zasledimo tudi v železarskih naseljih Lipniške doline – Matevž Casparin (*Gasparin*) je deloval v Kropi, Sigmund Casparin in Matevž Perin v Kamni Gorici, Hans Peer pa v Kolnici.¹⁰⁸ Ob tem moramo seveda dopuščati možnost, da ni šlo za iste družine oziroma sorodnike oseb iz okoli leta 1500.

Na mobilnost železarskih mojstrov posredno kažejo določila v ortenburškem rudarskem redu. Mojstri na jeseniškem železarskem območju so morali tam stalno prebivati in imeti v posesti talilno peč (ali njen delež), da jim je pripadla pravica delovanja na tamkajšnjih nahajališčih in obratih ter druge pravice, ki so pripadale železarskim mojstrom. Določilo o stalni naseljenosti se v dokumentu pojavi dvakrat (*vnd mit stattn wessen da gesessen sindt / Item auch sol niemant eyssen machen oder artz graben noch peley lassen dan der aygen pleuhuettn hatt vnd da mit wnung syzt*). V primeru prodaje deležev je mojster lahko izgubil svoj status, toda ne v vseh primerih. Rudarski red je namreč razlikoval med tistimi, ki so tu postavili obrate, ter tistimi, ki so jih zgolj kupili. Če je nekdo sam postavil obrat, je lahko kljub poznejši prodaji obdržal svoje pravice železarskega mojstra, v kolikor je tu seveda imel svoje bivališče. Mojster, ki pa je do obrata prišel z nakupom, je po prodaji izgubil pravice železarskega mojstra ne glede na to, ali je tu bival ali ne.¹⁰⁹ Tako določilo bi lahko povezali z željo zemljiškega gospoda, da se na železarskem območju postavi čim več novih obratov.

Glede na to, da delo na rudarskih in železarskih območjih pogosto ni potekalo skozi celo leto,¹¹⁰ lahko govorimo tudi o sezonski naravi dela. Delavci so se lahko selili z enega na drugo območje, nekateri pa so rudarsko območje zapustili, preden so dokončali že plačano delo. Take primere so urejali člani v Ferdinandovem rudarskem redu iz leta 1550 in v tri leta mlajšem rudarskem redu za dolnjeavstrijske dežele, na Štajerskem pa npr. že ob koncu 15. stoletja člani v redu železarske bratovščine v Murauu.¹¹¹ Selitve delavcev so vsaj od druge polovice 16. stoletja dalje omejevale dovolilnice za prehajanje, neke vrste »potni listi« (*Paß Part*), v katerih so morali biti zavedeni vsi delavčevi delodajalci. Oktobra 1577 je notranjeavstrijski nadvojvoda Karel izstavil listino, v kateri so bile določene globe za delavce

¹⁰⁷ Mlinar, *Urbarji*, str. 72.

¹⁰⁸ SI-ARS, AS 173, Urbar gospostva Radovljica 1579, f. 233–234, 246, 270.

¹⁰⁹ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 14, 26, 29.

¹¹⁰ Delo je bilo običajno prekinjeno pozimi zaradi zmrzali, lahko pa tudi poleti zaradi suše. V teh primerih je bila namreč moč vodne sile prešibka za pogon obratov. Iz obračuna železarskega kompleksa pri Brežah na Koroškem je razvidno, da je obratoval približno 45 tednov. Delovnik obratov po Evropi je sicer trajal med vsaj 40 tedni pa tudi do skoraj celega leta. (Pirchegger, *Das Eisenwerk*, str. 98; Sprandel, *Das Eisengewerbe*, str. 259–261)

¹¹¹ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 253; Gritzner, *Commentar*, str. 95; Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 73.

in mojstre v primeru predčasnih odhodov z delovišč. Ker s tem prakse očitno ni izkoreninil, je štiri leta pozneje izstavil še eno podobno listino.¹¹²

Drugi delavci

Najštevilčnejšo skupino v železarskih skupnostih so sestavljali železarskim mojstrom podrejeni delavci, kamor so spadali rudarji in delavci v železarskih obratih, v to skupino pa praviloma štejemo tudi delavce v pomožnih panogah (drvarji, oglarji in tovorniki). Če delavci niso bili del gospodinjstva železarskega mojstra, so za svoje delo prejeli plačilo, govorimo torej o mezdni delavcih. Obračun železarskega kompleksa, ki so ga sestavljali dve talilni peči in kladivo in je okoli leta 1500 deloval pri Brežah na Koroškem,¹¹³ navaja različne vrste delavcev. Poleg delovodje oziroma železarskega (talilnega) mojstra (*Radmeister*) je delovalo osem oseb, in sicer dva vpihovalca zraka oziroma talilca (*Bläher*), kovač (*Hamerschmied*), predelovalec železa (*Zerrener*), dovajalec ognja (*Heizer*), dovajalec vode (*Wassergeber*) in »gradlar« (*Gradler*). Poveden je tudi podatek iz zgornje Štajerske, kjer je imel posamezni talilni mojster na območju Erzberga leta 1565 zaposlenih med šest in 21 rudarjev.¹¹⁴

V drugih virih redko najdemo natančne oznake za delavce. V ortenburškem rudarskem redu sta navedeni dve skupini delavcev, in sicer z zelo splošnim terminom označeni (mezdni) delavci (*arbaitter*) ter nekoliko bolj specifično omenjeni *gesindt*, ki bi jih lahko interpretirali kot posle ali služabnike.¹¹⁵ Pod splošnim terminom *arbaitter* lahko razumemo različne vrste delavcev, tako tiste v obratih in rudarje, morda tudi pomožne delavce. Posebne oznake za rudarje (*Knappe*) v

¹¹² SI-ARS, AS 1, šk. 234, Mineralia, zv. 10, f. 256–257; zv. 10, listina 1581 12/22. Delavec, ki je brez dovoljenja mojstra zapustil rudarsko območje in posledično ni imel urejenega dokumenta, je moral rudarskemu sodišču, ki je nepravilnost ugotovilo, plačati kazen v višini dveh funtov pfenigov, šest funtov pa je moral plačati njegov novi mojster. Prejšnjemu mojstru je moral dolgove povrniti z delom, sicer ga je mojster lahko zaprl, dokler mu z denarjem ali prestajanjem kazni (vsak teden je odslužil za šest krajcarjev) dolga ni odplačal. V mlajši listini je na koncu tudi določilo o sporazumni prekinitvi dela; delavec ali mojster sta morala drug drugega o tem obvestiti vsaj tri mesece pred zaključkom dela.

¹¹³ Kompleks je bil od leta 1499 v posesti Krištofa Mendla, doktorja prava iz Stainfelsa (danes naselje Mantel) v Oberpfalzu in od leta 1502 škofa v bavarskem Chiemseeju. Obračun sta decembra 1502 salzburškemu kaplanu v Brežah, Heinrichu Tallerju, poslala salzburški kaščar v Brežah Christoph Rojacher in železarski (talilni) mojster ter delovodja kompleksa, Hans Payr. Danes ga hrani Državni arhiv v Ambergu (Staatsarchiv Amberg) in je odličen vir za raziskovanje različnih gospodarskih vidikov zgodovine železarjenja. (AT-HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1499 4/21; Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 42; Pirchegger, *Das Eisenwerk*, str. 97–100)

¹¹⁴ Pirchegger, *Das Eisenwerk*, str. 97–100; Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 304. Gradlarji so bili pomožni delavci v obratih, običajno so bili zadolženi za čiščenje in praženje rude ter dovoz rude in oglja do talilnih peči. (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 253; Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 96)

¹¹⁵ Termin *gesinde* Lexer sicer interpretira kot *weggenosse*, *gefolgsmann* ali *dienstmann*. (Lexer, *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, Bd. I, str. 914)

Vilfan termin *Gesinde* pri obravnavi mest prevaja kot »posli«, ki so bili nižji svobodni sloj v mestih, a brez pravic v mestni upravi. (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 162)

ortenburškem rudarskem redu ni najti, se pa razlikovanje med delavci (*arbeitsleute*) in rudarji (*erzkneppen*) pojavi v rudarskem redu za Kreams.¹¹⁶ Odsotnost término »Knappe« v ortenburškem rudarskem redu si lahko razlagamo na več načinov. Morda je to posledica precej raznolikega dela na tem območju, saj so poleg rudarjenja tudi talili rudo in predelovali železo in so z uporabo enega término želeli pokriti čim širše skupine delavcev. Po drugi strani pa bi bila nenatančna terminologija lahko odraz zgodnje faze razvoja tega železarskega središča v času nastanka rudarskega reda. Različne vrste delavcev pa navaja ferdinandejski rudarski red, in sicer poleg posestnikov (*Gewerke*) še delavce v talilnih pečeh (*plahausleute*), kovače v kladivih in žebljarskih kovačnicah (*hammer- und nagelschmiede*), gradlarje, rudarske delavce,¹¹⁷ drvarje in oglarje.¹¹⁸

V skupini podrejenih delavcev so bili najštevilčnejši tisti v pomožnih panogah. O številčnih razmerjih pričra primer iz Oberpfalza, kjer je bilo v železarjenju leta 1475 skupaj udeleženih 11.832 ljudi, od tega so najvišji delež predstavljali drvarji in oglarji (43,8 %, 5180 delavcev), veliko je bilo tudi tovornikov (27,5 %, 3254), precej nižji pa so bili deleži kvalificiranih železarskih delavcev (9,8 %, 1159), rudarjev (6,3 %, 750), kopačev (*Erdarbeiter*)¹¹⁹ (5,1 %, 606), pomožnih delavcev v obratih (4 %, 479) in obrtnikov (3,4 %, 404).¹²⁰

Ob tem je treba opozoriti na to, da se je status delavcev v pomožnih panogah vendarle nekoliko razlikoval od statusa neposredno podrejenih delavcev v rudnikih in obratih. Bili so nekvalificirana delovna sila, ki je pretežno izhajala iz okoliškega nižjega podložniškega sloja, vprašanje je tudi, ali so bili povsod del železarskih skupnosti. Iz ferdinandejskih rudarskih redov iz let 1550 (za Kropo, Kamno Gorico in Kolnico) in 1553 (za dolnjeavstrijske dežele) je razvidno, da so bili del teh skupnosti, vsaj v času, ko so bili prisotni na območju delovišč. Kmečke sinove in hlapce, ki so delovali na rudarskem območju, je obravnaval člen št. 149 v rudarskem redu iz leta 1553. Četudi so ti občasno pomagali na domači kmetiji (navedenih je 8 do 14 dni), so bili v času, ko so bili izven očetove ali gospodarjeve posesti, podrejeni rudarskemu sodišču, dokler niso povsem zapustili rudarskega območja.¹²¹ Situacija pa je bila nekoliko drugačna v primerih železarskih obratov izven večjih središč. Iz obračuna kompleksa pri Brežah je razvidno, da tamkajšnji rudarji in pomožni delavci niso bili podrejeni mojstru, bili so neke vrste »zunanji izvajalci«, od katerih je ta odkupoval rudo in oglje.¹²²

Pri obravnavi sodelovanja podložniškega sloja v pomožnih železarskih dejav-

¹¹⁶ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*; Wiessner, *MDC X*, št. 1058.

¹¹⁷ V dveh členih so navedeni »rovni in rudni kopač«, »tekač z rudnimi posodami« in »nosač« (*Stoll- und Erzhaueknecht, Trugenlaufer in Träger*). (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 252–253; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 153–154)

¹¹⁸ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 250; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151.

¹¹⁹ Pod to oznako si lahko predstavljamo pomožne delavce v rudniku.

¹²⁰ Johannsen, *Geschichte des Eisens*, str. 90.

¹²¹ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 249; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151; Gritzner, *Commentar*, str. 169, 297–298.

¹²² Pirchegger, *Das Eisenwerk*, str. 97–100.

nostih je treba upoštevati nekatere splošne tendence v poznosrednjeveški družbi. V tem času se je kmečko prebivalstvo precej razslojilo, še posebej od druge polovice 15. stoletja dalje se je močno povečalo število oseb v nižjem podeželskem sloju, ki ga Sergij Vilfan označuje z nadpomenko osebenjstvo oziroma osebenjki, osnovni tip tega sloja je bil kajžar, ponekod označen tudi kot podružnik (*Untersasse*).¹²³ To so bili podložniki, ki niso imeli dovolj zemlje za preživetje, običajno so bili presežek gruntarskih družin, ali pa potomci zadnjih pridvornih hlapcev oziroma poslov na gradovih. Na skupni srenjski zemlji, na posesti gospostva (opuščene grajske pristave), ali na posesti opuščeni hub, so si lahko postavili manjšo hišo (kajžo), imeli so nekaj zemlje (običajno vrt in njivo, lahko tudi rovt) in pravice do souporabe srenjskih zemljišč, kot so pašniki in gozdovi. Ker niso imeli dovolj zemlje za preživetje, so se ukvarjali z različnimi dejavnostmi, lahko so bili dninarji na kmetijah, še večji del pa jih je zaslužek našel v neagrarnih panogah. V bližini rudarskih in železarskih območij si je velik del kajžarjev preživetje našel v obliki mezdnege dela v pomožnih železarskih dejavnostih, kot so drvarjenje, oglarjenje in tovorništvo, ponekod tudi kot rudarji ali delavci v obratih.¹²⁴

Virov, v katerih bi se neposredno omenjali podložniki, ki so kot pomožna delovna sila sodelovali v železarjenju, je razmeroma malo. Zopet je v veliko pomoč obračun železarskega kompleksa pri Brežah iz začetka 16. stoletja, kjer je bilo zavedeno, da so oglje in železovo rudo odkupovali od kmetov iz okoliških vasi.¹²⁵ Za obravnavani prostor je še najbolj poveden urbar belopeškega gospostva iz leta 1636, v katerem je zavedeno, da so morali podložniki iz Koprivnika (it. Ortigara, nem. Nesselthal) napravljati les za potrebe kladiv v Beli Peči (*behültzen sich in der herrschafft Weissenfelerischen wäldern, so zu den hamern gebraucht werden*).¹²⁶ V istem urbarju se omenja tudi, da so gozd na območju planin nad Jesenicami krčili za potrebe pridobivanja oglja (*so sy vor jahren bey unnd umb die gewesten pläähütten zu khollen ausgeraumbt*). Te gozdove so krčili kajžarji, ki so imeli nekoč v posesti tudi deleže v talilnih pečeh, tedaj pa so plačevali le še činž od agrarnih posesti, ki so jih imeli na izkrčeni zemlji.¹²⁷

Ob razmeroma številni prisotnosti nižjega podložniškega sloja v železarjenju se samo po sebi postavlja vprašanje, kakšno je bilo razmerje kajžarjev (pomožnih delavcev) napram gospostvu, čigar podložniki so (izvorno) bili. Ker so v fevdalnem družbenem redu predstavljali najnižji sloj, z zelo majhnim obsegom obdelovalne zemlje, so bili za fevdalno zemljiško gospostvo postranskega pomena in posledično je bila tudi njihova družbena in fizična mobilnost precej večja kot v primeru podložnikov na hubah. Zaradi te mobilnosti so imeli možnost družbenega in finančnega

¹²³ Tako términ za predstavnike nižjega agrarnega sloja v izdaji belopeških urbarjev prevaja tudi Janez Mlinar. (Prim. Mlinar, *Urbarji*, str. 44)

¹²⁴ Blaznik idr., *Kolonizacija in populacija*, str. 86–96; Blaznik, *Enote individualne posesti*, str. 168–170; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 291–293; Bruckmüller, *Sozialgeschichte*, str. 135–142.

¹²⁵ Pirchegger, *Das Eisenwerk*, str. 98.

¹²⁶ Mlinar, *Urbarji*, str. 101.

¹²⁷ Mlinar, *Urbarji*, str. 158–163.

vzpona. Kljub temu so se v določenih primerih stanovi pritoževali nad odhodi kmečkih sinov iz dežele, npr. leta 1538 na Štajerskem.¹²⁸

Odnosi znotraj železarskih skupnosti

Heterogena in hierarhična struktura železarskih skupnosti je poleg sodelovanja med različnimi skupinami neizogibno povzročala tudi napetosti in konflikte. Ti so najpogosteje vzplamteli med rudarji in delavci na eni strani ter železarskimi mojstri na drugi. Do sporov je prihajalo v tako rekoč vseh večjih železarskih središčih po Evropi, pomemben vzrok so bili višina in (ne)izplačevanje mezd, odhodi rudarjev in pomožnih delavcev na kmečke obrate v času žetve ter predčasni odhodi delavcev z rudarskih območij. Podjetniki so se pogosto dogovorili, da delavcev, ki so pobegli iz enega obrata oziroma središča, drugod ne bodo sprejemali.¹²⁹

Spore so praviloma urejali rudarski redi, njihova določila so v boljši položaj postavljala mojstre. Ti so imeli na primer v južnoitalijanskih deželah, Oberpfalzu in spodnji Šleziji nad svojimi delavci tudi omejene sodne pristojnosti.¹³⁰ Red bratovščine železarskih mojstrov v Murauu iz leta 1496 je predvideval, da morebitne napake in prepire med delavci rešujejo posestniki obratov, naslednja instanca je bil zemljiški gospod ali njegov predstavnik (upravnik oziroma odvetnik).¹³¹

V ortenburškem rudarskem redu se jasno kaže privilegirana vloga mojstrov. Imeli so pravico, da svoje delavce zaprejo in kaznujejo v zadevah, povezanih z delom, denarjem ali prebivališčem, niso pa jih smeli fizično kaznovati. Nad njimi so se lahko pritožili na rudarskem sodišču in sodnik jih je kaznoval po nasvetu mojstrov. V kazenskih zadevah so imeli pomembno veljavo kot priče – če je neki delavec ob prisotnosti mojstra storil kaznivo dejanje, mu je kazen lahko naložil že mojster sam, a je ob tem treba dodati, da se je storilec lahko zatekel pod okrilje sodišča. Medtem ko je delavce v primeru najtežjih prekrškov (npr. uboja) doletela usmrteitev, za kar je bil pristojen deželski sodnik, je mojstre v primeru uboja doletela zgolj denarna kazen, ki je bila sicer visoka (12 funtov dunajskih pfenigov),¹³² toda po njenem plačilu je bil storilec prost. So pa imeli vsi, tako mojstri kot tudi podrejeni delavci, pravico, da se jim sodi v skladu z določili v rudarskem redu.¹³³ Tudi pravica do zasebne lastnine je bila veljavna za vse, celo za posle, izjema so bili dolgovi. Vprašanja medsebojnih dolgov sta mojster in njegov delavec reševala s pomočjo rovaša.¹³⁴

¹²⁸ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 293; Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, str. 338–344.

¹²⁹ Sprandel, *Das Eisengewerbe*, str. 350–352.

¹³⁰ Sprandel, *Das Eisengewerbe*, str. 351.

¹³¹ Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 73.

¹³² Če se višina kazni (2880 pfenigov) do konca 15. stoletja ni spreminjala, je bila enakovredna štiriletni dajatvi za talilno peč. Po urbarju iz leta 1498 so od ene talilne peči plačevali 360 beneških soldov, kar je bilo enakovredno 720 dunajskim pfenigom.

¹³³ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 25.

¹³⁴ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 18–26.

Gre za najstarejšo omembo rovaša v smislu nadzora nad delovno pogodbo na slovenskem prostoru. (Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 245)

Kot je bilo omenjeno že zgoraj, sta v ortenburškem rudarskem redu navedeni dve skupini delovno in pravno podrejenih oseb. V primeru poslov (*gesindt*) lahko tudi glede na kontekst uporabe termina predvidevamo, da so bili rangirani še nižje od mezdnih delavcev, tudi v pravnem smislu. V prvem primeru se najprej omenja (hišni) gospodar (*wirt*) in nato še *gesindt*, podobno tudi ob naslednji omembi (*an im selbst oder an seinen gesindt oder an sein haussung oder orbait*). Tudi iz preostalih navedb je razvidno, da je šlo za osebe, jasno ločene od mojstrov in delavcev (*keinen pergmaister noch sein gesindt / niemant einen pergmaister noch ir gesindt noch orbaitter*).¹³⁵

Mezdni delavci (*arbaitter*) so za svoje delo prejeli plačilo in so bili načeloma osebno svobodni,¹³⁶ medtem pa se pri obravnavi kategorije *gesindt* lahko vprašamo, ali so ti sploh sodelovali v delovnem procesu, prav tako ni šlo za osebno svobodne ljudi. Bili so namreč odvisni posamezniki, neke vrste hlapci,¹³⁷ ljudje, ki so bili mojstrom podrejeni znotraj njihovega gospodinjstva, kot ostalina agrarnih družbenih odnosov. V delovnem procesu so najverjetneje opravljali različna pomožna dela, za katera morda sploh niso bili plačani, verjetno pa so pretežno skrbeli za gospodinjstvo železarskega mojstra.

Na rudarskih in železarskih območjih je bilo dokaj pogosto tudi fizično nasilje, na kar kažejo členi, ki navajajo kazni za posamezne zločine, na primer za vlom v hišo, pretep, prelitje krvi, poteg meča, ohromitev in uboj. Očitno je bilo razširjeno tudi maščevanje, prepoved je najti v dveh členih ortenburškega rudarskega reda.¹³⁸ Problem sta predstavljala tudi igranje iger na srečo in obiskovanje gostiln, saj je oboje lahko vodilo v zadolževanje delavcev. Jeseniški rudarski red je prepovedoval zastavljanje, igre na srečo pa so lahko igrali le za denar, ki ga je imel delavec dejansko na razpolago.¹³⁹

Če določila v ortenburškem rudarskem redu primerjamo s tistimi iz ferdinandejskega, lahko opazimo bistvene razlike. Te se kažejo predvsem v zmanjšani vlogi mojstrov,¹⁴⁰ tudi tu pa so vidni sledovi potencialnih konfliktov med različnimi

¹³⁵ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 18, 25, 26.

¹³⁶ Osebna svoboda prebivalcev železarskega območja se najbolj jasno kaže v 60. členu ferdinandejskega rudarskega reda – v njem je navedeno, da naj vsi na območju delovišč oziroma rudarskega sodišča uživajo svobodo in varnost (*jeder und maniglich beim Bergwerk: am Berg, in den Hammern und Hutten, beim Kohl und Holzwerk soll freitung und sicherheit haben*). (Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 255; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 155)

¹³⁷ Na enem mestu se v rudarskem redu omenjajo mojstrovi hlapci (*maisters knecht*), katerih status je bil verjetno zelo podoben poslom (*gesindt*). (Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 26)

¹³⁸ V obeh se po plačilu oziroma izvršitvi kazni prepoveduje maščevanje nad storilcem kaznivega dejanja, njegovimi družinskimi člani in lastnino (člen 8: *vnd als pald er die geit so sol fur paß vmb die sach mit seinem guott noch mit seinen leib niemant nichts zu schaffen haben*; člen 13: *sol fur paß mit seinem weib noch mit seinem erbn noch mit aller der hab die er vnder im lat [hat], niemant nichts zeschaffen noch zu thon haben in keinerley weiß*).

¹³⁹ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 18–26; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 249–257; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 149–158.

¹⁴⁰ Kot zanimivost lahko omenimo tudi spremembo v terminologiji. Za mojstre oziroma posestnike se je v ortenburškem redu uporabljala termin (*pergmaister*, v Ferdinandovem pa *gewerke*).

delovnimi skupinami in celo med samimi mojstri. Med njimi je očitno vladala precejšnja tekmovalnost, saj so drug drugemu na nepošten način prevzemali delavce in deleže. Rudarski sodnik je moral take prakse kaznovati ter sankcionirati tudi mojstre, ki so škodovali skupnosti. Mojstri nad podrejenimi delavci niso imeli več posebnih pravic – sodnik je bil edini, ki je lahko razsojal in izrekal ter izvajal kazni, ki so bile vsaj formalno enake za vse prebivalce rudarskega sodišča. V rudarskem delu so bili vmesni člen med sodnikom in rudarji nadzorniki (*Hutmann*), ki so nadzorovali delo rudarjev, poskrbeti so morali, da je bilo to ustrezno opravljeno in tudi za plačilo delavcev. O vsakem novem delavcu so morali obvestiti mojstre in rudarskega sodnika. Očitno pa so izkoriščali svoj nekoliko privilegirani status, saj je eden od členov zapovedoval, da podrejenih delavcev ne smejo izkoriščati za lastne potrebe, na primer za delo na njihovih domovih in posestih, razen če bi jim to dovolil rudarski sodnik. Za plačilo delavcev so bili zadolženi mojstri, pri tem pa je očitno prihajalo tudi do zamud oziroma neizplačevanja. Delavcem je namreč pripadala pravica, da mezdo prejmejo v roku 14 dni potem, ko so izrazili zahtevo za poplačilo. Mojstri so jih v primeru, da niso imeli dovolj denarja, lahko poplačali tudi z živili in drugimi dobrinami, ob zagotovitvi ustreznega menjalnega tečaja za blago. Če se je delavec v skladu s pravili odselil, je moral biti poplačan v roku treh dni, prav tako ali v denarju ali dobrinah. Problem so predstavljali tudi predčasni odhodi delavcev iz železarskega območja.¹⁴¹

Časovnica plačevanja delavcev in višina mezd sta razvidni iz obračuna železarskega kompleksa pri Brežah z začetka 16. stoletja. V tem podjetju so delavci v obratih mezde prejeli petkrat letno, približno na 8 do 10 tednov, njihova višina je bila odvisna od količine pridobljenega železa in delovnega mesta. Tudi pri rudarjih in oglarjih je bila višina mezde odvisna od količine pridobljene rude ali skuhanega oglja, tovarniki rude so bili poplačani desetkrat letno.¹⁴²

Pravice in privilegiji železarskih skupnosti

Železarske skupnosti, pa tudi posamezni železarski mojstri in drugi posestniki obratov, so praviloma ob začetku delovanja prejeli privilegije za izvajanje svojih dejavnosti, če teh niso obsegali že obstoječi rudarski redi. Zemljiški gospodje ali njihovi uradniki so jim izstavljali dovoljenja za izrabo gospostvenih gozdov in vode, ali v celotnem gospostvu ali zgolj na določenem območju, v nekaterih primerih tudi pravico do uporabe poti.

Freisinški škof Albert II. je leta 1358 železarskim mojstrom v Selški dolini podelil dovoljenje za podiranje gozda v ravnini in uporabo poti.¹⁴³ V skladu z ortenburškim rudarskim redom so imeli mojstri na jeseniškem območju pravico

¹⁴¹ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 250–255; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152–156.

¹⁴² Pirchegger, *Das Eisenwerk*, str. 98.

¹⁴³ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29; Otorepec, *CKSL*, 1358 10/16; Zahn, *FRA II* 35, št. 695.

do koriščenja gozda in planinskih pašnikov.¹⁴⁴ Prav tako so svoje agrarne posesti lahko prosto prodajali in zastavljali.¹⁴⁵ Dovoljenje za uporabo vode in gozdov so v fevdnih pismih prejeli tudi železarski mojstri v Beli Peči, že leta 1404 je Bartolus Consurano v fevd od Friderika Ortenburškega prejel kovačnico in druga poslopja ter pravico do koriščenja gozdov in vode za potrebe kovačnice ter lesa za potrebe žage (*wald vnd wasser was er des bedarff, zu seiner schmitten, vnnd auch holz zu seiner saag*).¹⁴⁶ Podobna določila so se nahajala tudi v poznejših fevdnih podelitvah belopeškim mojstrom, splošna pravica za uporabo gozdov za kuhanje oglja je sporočena šele v *Memorialu* iz časa kmalu po letu 1523. Vsakemu kladivu je bila odkazana določena gozdna parcela, dajatev pa je bila vključena v činžu.¹⁴⁷

Odmerjeno površino gozda so lahko uporabljali tudi železarji v Lipniški dolini, za dodatno poseko gozda za vzdrževanje in popravila bivališč, rudarskih rogov in obratov pa so se morali dogovoriti z imetnikom gospostva in rudarskim sodnikom, les pa primerno plačati. Skupaj s podložniki iz Otoč in Zaloš so lahko pasli na Vodiški planini nad Kropo, kjer pa so z njimi prihajali v spore. Te je poskušal rešiti rudarski red iz leta 1550, v katerem je bila določena souporaba planine.¹⁴⁸

Podobna dovoljenja kot na Kranjskem so posestniki obratov prejeli tudi v sosednji Kanalski dolini. Tam je Frančišek (verjetno železarski mojster), ki je že pred januarjem 1354 v Lipalji vasi (it. Laglesie San Leopoldo, nem. Leopoldskirchen) postavil kovačnico z dvema kladivoma, od Berengarja, bamberskega vicedoma na Koroškem, prejel dovoljenje za izrabo gozdov bamberske škofije med Lipaljo vasjo in Tabljo (it. Pontebba, nem. Pontafel).¹⁴⁹ Dovoljenje za izrabo škofijskih gozdov je od vicedoma leta 1355 prejel tudi beljaški meščan Rupel Leininger, in sicer hkrati z dovoljenjem, da postavi kovačnico med Kokovim (it. Coccau, nem. Goggau) in Naborjetom. Prejel ga je ob pridržku, da posekanega lesa ne sme prodajati, lahko ga je uporabljal le za kuhanje oglja in preostale potrebe svoje kovačnice.¹⁵⁰

Železarski mojstri so imeli še številne druge pravice, kar najbolj obširno izpričuje ortenburški rudarski red. Že zgoraj so bile omenjene določene sodne pravice, ki so jih imeli nad podrejenimi delavci. Poleg jeseniškega župana so mojstri edini imeli pravico do prodaje in točenja pijače na območju rudarskega sodišča.¹⁵¹ Za nepremičnine v lasti mojstrov je veljala določena stopnja imunitete oziroma neke vrste azilna pravica pred rudarskim sodiščem, ki so jo sicer imele predvsem

¹⁴⁴ Pravico do uporabe pašnikov so imeli tudi rudarski in železarski mojstri na štajerskem Erzbergu, za kar so oddajali dajatev v siru. V deželno knežjem urbarju iz leta 1265 so iz tega območja (*casei ducis solvendi in Cathma*) oddali 3100 kosov sira, od tega je neimenovani rudarski mojster (*magister montis*) prispeval 400 kosov. (Dopsch, *Die landesfürstliche Gesamturbare*, str. 194; Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 13)

¹⁴⁵ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 14, 33.

¹⁴⁶ AT-KLA, KLA 112, AHS, 2732, Urbar Weissenfels 1636, f. 414–415.

¹⁴⁷ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Memorial zu Weissenfels, f. 92.

¹⁴⁸ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 249–250; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151–152.

¹⁴⁹ Wiessner, *MDC X*, št. 410.

¹⁵⁰ Wiessner, *MDC X*, št. 432.

¹⁵¹ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 25.

cerkvene zgradbe. Če se je obtoženec lažjega kaznivega dejanja zatekel v hišo ali obrat železarskega mojstra, ga namreč ni smel zasledovati niti rudarski sodnik, v primeru resnejše zadeve (*Sind aber es solichs gross sach*) pa je mojster še vedno lahko jamčil za nedolžnost oziroma globo obtoženca. V nasprotnem primeru je moral sodnika spustiti v hišo in mu obtoženca izročiti. O pravicah mojstrov veliko pove tudi naslednji člen, v katerem pomoč mojstra ali njegove služinčadi obtožencu v tem času ni bila sodno preganjana.¹⁵² Mojstri so imeli nad svojim orodjem lastniške pravice, brez njihove vednosti si ga nihče ni smel izposojati. V primeru kršenja tega člena jim je pripadla tudi globa. Prebivalci rudarskega sodišča (navedeni so mojstri, delavci in posli) so bili zavarovani pred posegi gospostva ali deželskega sodišča, preganjali so jih lahko zgolj prek rudarskega sodnika. Ta imuniteta pa ni veljala le na območju sodišča, temveč v celotnem gospostvu.¹⁵³

Pravica nošenja orožja je posredno navedena v rudarskih redih. V jeseniškem je navedena globa za izvlečenje meča (*von einem schwert oder meser zuckh*), ki je znašala 60 pfenigov.¹⁵⁴ Ferdinandejski pa je prepovedoval nošenje orožja na cerkvenih sejmih, plesih in ob praznikih; navedene so tudi različne vrste orožja, kot so metalne sekire, osti, samostreli, puške in helebarde (*wurfhacken, spiess, armbrust, puchsen, helleparten*).¹⁵⁵ Podobno določilo je najti tudi v rudarskem redu za Krems iz leta 1401 – v skladu s starimi pravicami so rudarji na območju tamkajšnjega rudarskega sodišča lahko nosili orožje in bojno opremo, niso pa smeli z orožjem (navedeni so samostrel, sulica in metalna ost oziroma kopje) vstopiti v mesto Gmünd (*mugen die ercknappen ir waffen und wer tragen in dem perg als von alter herkommen ist ... in der stat ze Gmunden dehain verboten wer nicht tragen weder armst, spiezz noch wurffpeil*). V tem primeru jim je sodil tamkajšnji deželski sodnik. Če je do uporabe orožja prišlo na območju rudnikov, je o zadevi razsojal rudarski sodnik, deželskemu sodniku pa je plačal krvavi pfenig (*plutigen pfenning*).¹⁵⁶

Dajatve, dolžnosti in obveznosti železarskih skupnosti

Železarski mojstri so bili tako kot kmečki podložniki za uporabo zemljišča in železarskih obratov ter ponekod tudi za uporabo vode in gozda dolžni plačevati dajatve oziroma činž zemljiškemu gospostvu. V zgodnejših obdobjih so činž

¹⁵² Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 21–22, 25–26; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 271–272. To pravico lahko povežemo tudi s splošno uveljavljeno svoboščino (*Freiung*, frenga) oziroma pravico do nedotakljivosti v lastnem stanovanju, ki je veljala v srednjeveški družbi, ne samo v mestih, temveč tudi med kmečkimi podložniki. Iz te pravice izhaja tudi pomembna vloga gospodarja do podrejenih znotraj gospodinjstva, tako v njihovi zaščiti kot kaznovanju, tudi telesnem. Po ortenburškem redu mojster svojih delavcev ni smel telesno kaznovati, ta določba pa se ni nanašala na njegove posle (*gesind*). (Bruckmüller, *Sozialgeschichte*, str. 124)

¹⁵³ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 22, 25.

¹⁵⁴ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 18.

¹⁵⁵ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 255; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 155.

¹⁵⁶ Wiessner, *MDC X*, št. 1058.

oddajali kot naravno dajatev, v obliki železnih kep (*massa ferri*) ali polizdelkov, kot določen del pridobljenega oziroma predelanega železa. Prazniki v dovškem uradu so gospostvu vsako leto oddali 80 železnih kep ali polizdelkov,¹⁵⁷ tudi na območju štajerskega Erzberga so posestniki obratov vsaj v visokem srednjem veku dajatve železa štajerskemu vojvodi oddajali v naravi.¹⁵⁸ Že vsaj v 14. stoletju je bila dajatev skoraj povsod pretvorjena v denarno.¹⁵⁹

Mojstri v Selški dolini so morali činž gospostvu oziroma pisarju na škofjeloškem gradu sprva plačevati na vsake kvatre (*zu den chotembern*), in sicer v znesku poldruge marke in 10 oglejskih pfenigov, v celotnem letu je činž znašal 6 mark in 40 oglejskih pfenigov (1000 pfenigov). Način plačevanja se je spremenil leta 1379, ko so nespremenjeno vsoto plačevali enkrat letno, in sicer na dan sv. Jakoba (25. julija).¹⁶⁰ Leta 1426 so morali družbeniki na zgornjem kladivu za obrate in polovico njive plačevati dve beneški marki (320 soldov), enak znesek pa se je ohranil do začetka 16. stoletja. Družbeniki so tedaj za vsak delež plačevali po 40 soldov, skupaj torej 640 soldov od obeh kladiv. Če njihovo dajatev primerjamo z dajatvami od kladiv v Podnu pri Škofji Loki, kjer sta posestnika¹⁶¹ od vsakega kladiva plačevala po dva dukata (okoli 260 soldov), je razvidno, da so bili železarski mojstri v Železnikih precej privilegirani.¹⁶² Še posebej če v obzir vzamemo, da je bila proizvodnja v Železnikih precej obsežnejša, saj sta v Podnu delovali manjši specialni kladivi za izdelavo polizdelkov paličnega železa (*czajnhammer*).¹⁶³

V ortenburškem rudarskem redu je zavedeno, da morajo mojstri činž plačevati v času kresa (25. junija), z njim pa so poravnali koriščenje rudnika, gozda in pašnikov (*zu sunebendten fur all vordrung fur walden zinß fur all niesung der arzperg der waiden der halben vnd auch der walden*). Določeno je bilo tudi, da mora višina činža ostati enaka, mojstrov pa se ni smelo obremenjevati z novimi dajatvami, prav tako jim niso smeli nalagati tlake. Višina činža v Münchenskem prepisu rudarskega reda ni bila zavedena,¹⁶⁴ medtem ko je bil v dunajskem in ljubljanskem določen znesek 10 funtov veronskih pfenigov od vsakega obrata

¹⁵⁷ Blaznik, *Urbarji*, str. 165–166, 211–212.

¹⁵⁸ Pirchegger, *Das steirische Eisenwesen*, str. 10–15.

¹⁵⁹ Naravno dajatev v železu lahko pozneje zasledimo leta 1421 v dolini potoka Krems na Koroškem. Tam sta železarska mojstra Gamperl in Hansel od kladiva letno oddajala po tri cente železa fevdnikoma salzburške nadškofije, bratoma Nikolaju in Burkardu Weißpriach. (AT-HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1421 7/16)

¹⁶⁰ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29; Otorepec, *CKSL*, 1379 4/29.

¹⁶¹ V času sestave urbarja leta 1501 sta bila posestnika tamkajšnjih kladiv predstavnik okoliškega nižjega plemstva Jurij Sigesdorfer in škofjeloški meščan Peter Leerensack.

¹⁶² Blaznik, *Urbarji*, str. 255, 322, 332.

Še bolj so te razlike razvidne iz urbarjev škofjeloškega gospostva iz druge polovice 16. stoletja. Tedaj so od vsakega kladiva oziroma fužine v Železnikih plačevali po tri renške goldinarje in 36 krajcarjev, medtem ko so od kladiv za izdelavo polizdelkov tračnega (*streckhammer*) oziroma paličnega železa (*zainhamer*) pri Stari Loki plačevali po deset oziroma pet renskih goldinarjev. (SI-ARS, AS 783, Knjiga 7, Urbar gospostva Škofja Loka 1560, 1564, s. p.; Knjiga 9, Urbar gospostva Škofja Loka 1571, f. 235)

¹⁶³ S tem terminom se eno od kladiv omenja leta 1488. (Otorepec, *CKSL*, 1488 9/19)

¹⁶⁴ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 14.

(*vonn ainer yedenn schmitenn zehenn phund perner vnnnd vonn yedenn pläoffenn alsuil*).¹⁶⁵ Enako visoke dajatve kot v ortenburškem redu so bile že od sredine 14. stoletja v veljavi na bamberških posestih v Kanalski dolini,¹⁶⁶ ob koncu 14. stoletja pa so od kovačnice ob Ziljici pri Trbižu mojstri Serafim, Antonij in Lazar plačevali devet funtov veronskih pfenigov.¹⁶⁷ Pri sestavi ortenburškega rudarskega reda so v primeru določanja višine dajatev vzore očitno iskali v Kanalski dolini.

V naslednjih desetletjih se je valuta dajatve na jeseniškem območju spremenila v beneško in posestniki talilnih peči so ob koncu 15. stoletja plačevali 360 soldov, posestniki kladiv pa 200. Enaka je bila tudi višina dajatev za kladiva v Beli Peči.¹⁶⁸ V belopeškem *Memorialu* stoji zapis, da imajo tamkajšnji mojstri privilegij, na podlagi katerega jim ni bilo treba plačevati davka (*Sy sagen sy sein kain steur schuldig haben des brief*).¹⁶⁹ So pa manjši znesek prispevali v urbar kranjskogorske župnije, kot kompenzacijo za osamosvojitve vikariata v Beli Peči.¹⁷⁰ V radovljiškem gospostvu so se pri višini dajatev (ne pa v valuti) sprva zgledovali po določilu v ortenburškem redu, od vsakega kladiva (s talilno pečjo vred) so plačevali 10 funtov dunajskih pfenigov, od talilne peči v Kamni Gorici pa tri funte dunajskih pfenigov.¹⁷¹ Ker je bila dajatev očitno previsoka glede na prihodek obratov, so jo že v Maksimilijanovem času prepolovili, v tretji četrtini 16. stoletja (med letoma 1550 in 1579) pa so se vsaj nominalno zvišale.¹⁷²

Dajatve za vodo in gozd se v poznosrednjeveških virih redko posebej omenjajo, pogosto so bile že vključene v činžu. Na planinah nad Jesenicami je bil gozdni činž vključen v skupno dajatev, tudi za uporabo vodne sile se sprva ni posebej plačevalo. To se je v belopeškem gospostvu spremenilo proti koncu 15. stoletja, ko so uvedli dodatno dajatev za koriščenje vodne sile za pogon gospodarskih obratov. Kot navaja zapis v sklepnem delu urbarja iz leta 1498, so morali za novo postavljena vodna kolesa, ki so poganjala mline, stope in kovačnice, gospostvu plačevati po 12 soldov.¹⁷³

¹⁶⁵ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 75; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 375.

Funt veronskih pfenigov je predstavljal manjšo vrednost denarja, t. i. parvule oziroma »denariček«, ki so imeli do veronskih soldov razmerje 1:12. Deset funtov veronskih pfenigov je bilo potemtakem približno enakovredno 200 beneškim soldom. (Bizjak, *Ratio facta est*, str. 83–90)

¹⁶⁶ V letih 1354 in 1355 sta posestnika kovačnic v Lipalji vasi in na območju med Kokovim in Naborjetom prav tako plačevala deset funtov veronskih pfenigov, razlikoval se je le čas plačila. (Wiessner, *MDC X*, št. 410, 432)

¹⁶⁷ Koller-Neumann, *Lehen Bamberg*, str. 142.

¹⁶⁸ Mlinar, *Urbarji*, str. 66, 72, 82–83.

¹⁶⁹ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Memorial zu Weissenfels, f. 92.

¹⁷⁰ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Urbar der pharr zu Cronaw, f. 97–98.

¹⁷¹ SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 104.

¹⁷² Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 249; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151. V Kropi so od starejše fužine (šlo je za celoten kompleks talilne peči s kladivom) plačevali šest renskih goldinarjev in 40 krajcarjev, od novo postavljene fužine pa štiri renske goldinarje in 16 krajcarjev. V Kamni Gorici so od fužine plačevali devet renskih goldinarjev. V činž so bile vključene tudi dajatve za različne pravice, povezane s pridobivanjem železa. (SI-ARS, AS 173, Urbar gospostva Radovljica 1579, f. 245, 260, 271)

¹⁷³ Mlinar, *Urbarji*, str. 66.

Dajatev za uporabo vodne sile (*von vnsern wasserflüssen so sy täglich brauchen*) je bila v Hüttenbergu v veljavi vsaj že v začetku druge polovice 15. stoletja. Leta 1468 se je salzburški nadškof Bernhard svojim glavarju in vicedomu v Brežah Konradu Kraigu in Gebhardu Peuscherju pritoževal, da te obveznosti talilni oziroma železarski mojstri, talilci in rudarji (*in dem perg vnnsers eysennartzs zu Hüttenberg die radmaister, plaer vnd ertzgraber*) niso plačevali. Nadškof je ponovno odredil plačevanje te dajatve, v nasprotnem primeru bi morali neplačnikom preprečiti delo v rudniku, pri talilnih pečeh in kladivih, njihove obrate pa odstraniti od virov vodne sile.¹⁷⁴

Posebne dajatve za uporabo vode in gozda se pogosteje pojavljajo v 16. stoletju. Po urbarju radovljiškega gospostva iz leta 1579 so mojstri v Kropi posebej plačevali za kmetije in tem pripadajoče travnike, gozd in skupno posest (*gmain*), k dajatvam od obratov pa so spadale še dajatve za pravico do kuhanja oglja (*kholrecht*) ter za koriščenje gozdov, rude, travnikov in pašnikov. Podobne dajatve so imeli tudi železarski mojstri v Kamni Gorici, Kolnici in Stari Fužini.¹⁷⁵ Dajatve za pravico do kuhanja oglja so navedene v belopeškem urbarju iz leta 1636 in so precej visoke – za talilni obrat so plačevali po 30 renskih goldinarjev, za kladivo 15, za manjše kladivo pa 5 renskih goldinarjev.¹⁷⁶

Prebivalci železarskih skupnosti so bili praviloma privilegirani tudi pri plačevanju drugih dajatev, prav tako jim ni bilo treba opravljati tlake. Razloge lahko iščemo predvsem v naravi njihovega dela, dejstvu, da so predstavljali kvalificirano delovno silo, in pomenu za gospodarstvo gospostva. Ob pregledu urbarja škofjeloškega gospostva iz leta 1501 lahko razberemo, da so morali poleg činža plačevati le dajatev ob vsakokratnem imenovanju novega škofa (*weihsteuer*).¹⁷⁷ Večina kmečkih podložnikov pa je morala plačevati še številne druge dajatve, na primer za desetine, pojezde, tovarniško tlako in pisarski sold. Tudi v preostalih ohranjenih urbarjih posestnikom obratov ni bilo treba oddajati oziroma plačevati dodatnih dajatev.

Dajatev se je v naslednjem stoletju precej povečala, saj je po urbarju iz leta 1636 znašala goldinar in 30 krajcarjev. (Mlinar, *Urbarji*, str. 164–165)

¹⁷⁴ AT-HHStA, Salzburg, Erzstift, AUR, 1467-1468.2.

¹⁷⁵ SI-ARS, AS 173, Urbar gospostva Radovljica 1579, f. 245, 260, 271, 274, 353.

¹⁷⁶ Mlinar, *Urbarji*, str. 47.

¹⁷⁷ Blaznik, Škofja Loka, str. 87.

Tabela 1. Dajatve od železarskih obratov na Kranjskem v poznem srednjem veku.¹⁷⁸

Leto	Kraj	Vrsta obrata	Vrednost	Vrednost v beneških soldih
1354	Železniki	kovačnica	200 oglejskih pfenigov	200
1403	Javornik	talilna peč	200 ogl. pf.	200
1407	Bela Peč	kovačnica	200 ogl. pf.	200
1426	Zg. Železniki	kladivo (fužina)	320 ben. soldov	320
1438	Hubelj	kladivo	240 ogl. pf.	240
1455	Bela Peč	kovačnica ¹⁸⁰	416 ogl. pf.	416
1476–1501	Poden	kladivo	2 dukata	260
1494	Kranj	kovačnica	1 dukat	128
1496	Radovljica	talilna peč	1 dukat	105
1496	Žeje	kladivo	6 funtov dunajskih pf.	720
1498	Bela Peč	kladivo	200 ben. soldov	200
1498	Bela Peč	ročna kovačnica	40 ben. soldov	40
1498	Jesenice	kladivo	200 ben. soldov	200
1498	planine nad Jesenicami	talilna peč	360 ben. soldov	360
1498	radovljiško gospostvo	kladivo (fužina)	10 funtov dun. pf.	1200
1498	Kamna Gorica	talilna peč	3 funti dun. pf.	360
1501	Železniki	kladivo (fužina)	320 ben. soldov	320

Pripadniki železarskih skupnosti so kot privilegirani sloj ohranili pravico nošenja orožja, zaradi česar so morali sodelovati pri obrambi gospostva ob morebitnih vojaških nevarnostih. Vojaška obveznost železarskih mojstrov je bila že zgodaj izpričana v Železnikih. Leta 1379 je freisinški škof Leopold na prošnjo železarskih mojstrov v Selški dolini, katere je zastopal Jakomat, potrdil njihove stare pravice, obenem pa dodal novo dolžnost. V primeru vojaške nevarnosti so se morali na poziv škofa oziroma njegovega oskrbnika oboroženi zglasti v središču gospostva (*mit iren aygen leyben chomen gewappend*), nato pa so jih poslali na določeno mesto znotraj gospostva, kjer so morali braniti freisinško posest. Svojega položaja niso smeli zapustiti, dokler jim tega niso dovolili nadrejeni.¹⁸⁰ To obveznost pa so mojstri prelagali na kajžarje, kar izpričuje zapis v urbarju iz leta 1501 (*Item so not ist, wan ein phleger die von Eyssnern erfadert, so sein die maister vnnd nicht die vnndersass den selben phleger schuldig mit irer whoer gehorsamb vnnd gewertig zu sein*).¹⁸¹

Na obvezo opravljanja vojaške dolžnosti verjetno kaže tudi navedba v orten-

¹⁷⁸ O denarnem sistemu na Kranjskem v poznem srednjem veku in razmerjih med dukatom ter beneškim soldom in dunajskim pfenigom gl. Bizjak, *Ratio facta est*, str. 82–98.

¹⁷⁹ Plačevali so še od žage, mlina, dveh rovtov, oštata in hiše. (Otošec, CKSL, 1455 10/20)

¹⁸⁰ DE-BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29; Otošec, CKSL, 1379 4/29; Blaznik, *Škofja Loka*, str. 86.

¹⁸¹ Blaznik, *Urbarji*, str. 356.

burškem rudarskem redu, da morajo mojstri rudarskemu sodniku in zemljiškemu gospodu pomagati po najboljših močeh (*als ver ers kan vnd weiß vnd wer*).¹⁸² V tem kontekstu se *wer* po vsej verjetnosti nanaša na uporabo orožja in posledično vojaške dolžnosti mojstrov na jeseniškem območju. To potrjuje tudi zapis v urbarju belopeškega gospodstva iz leta 1636, kjer je navedeno, da se morajo naseljenci na planinah nad Jesenicami (*die leüth in Eisenarzt*) v primeru vojaške nevarnosti odzvati in se oboroženi zbrati (*mit ihrer wöhr erscheinen*). Nato so morali naslednje tri dni na lastne stroške ostati na voljo gospodstvu, če pa bi bila njihova pomoč potrebna dlje časa, so morali za to prejeti plačilo.¹⁸³

Železarji v Beli Peči so bili v času turških vpadov ali drugih vojnih razmer (*in Turken fluchten oder anndern kriegsnoten*) podvrženi gospodstvu. Tako kot drugi podložniki pa so bili tudi oni dolžni opravljati stražo (*Sy sein schuldig neben anndern vndertanen mer zu wachen*),¹⁸⁴ v urbarju iz leta 1636 je ta obveznost interpretirana na način, da so jo morali opravljati zato, ker jim ni bilo treba plačevati davka in opravljati tlake.¹⁸⁵ V tem primeru je imela straža gospodstva še toliko večji pomen, saj je bila Bela Peč tik ob deželni meji ter razmeroma blizu meje z Beneško republiko.

Podobno obveznost so po vsej verjetnosti že od vzpostavitve železarjenja imeli tudi v Lipniški dolini, s členom št. 7 v rudarskem redu iz leta 1550 pa jo je potrdil tudi nadvojvoda Ferdinand. Vsi prebivalci železarske skupnosti so se morali v primeru nevarnosti za deželo (*in Landesnöthen*) podvreči cesarju in gospodstvu.¹⁸⁶

Na visoko stopnjo militarizacije rudarskih in železarskih delavcev še globoko v poznem srednjem in začetku zgodnjega novega veka kaže njihovo sodelovanje v različnih uporih proti zemljiški gosposki. V koroškem kmečkem uporu leta 1478 so bili poleg kmetov dejavni predvsem rudarji, ki so kmečkim upornikom pomagali v neuspešnem spopadu s Turki v bližini Vratc (nem. Thörl). Jakob Unrest poroča o 70 sodelujočih rudarjih (*ertzknappen*), ki so prišli iz doline Drave, ni pa navedel, v katerih rudnikih so delovali.¹⁸⁷ Glede na geografsko bližino se lahko domneva, da so rudarji prihajali iz rudnika svinca v Plajberku nad Beljakom (nem. Bad Bleiberg). Kmečkemu uporu v škofjeloškem gospodstvu so se leta 1515 pridružili tudi

¹⁸² Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 26.

¹⁸³ Mlinar, *Urbarji*, str. 163.

Določila glede dolžine obveznosti in nadaljnje plačila so bila enaka tudi v Hüttenbergu – na podlagi potrjenih pravic kralja Maksimilijana iz leta 1494 so morali tamkajšnji rudarji in železarji neplačano vojaško dolžnost deželnemu knezu nuditi v obdobju treh dni, če pa je ta želel njihovo pomoč dlje časa, jih je moral plačati. Sodelovanje rudarjev in železarjev kot najemnikov v vojaških spopadih je izpričano v fajdi za celjsko dediščino, tedaj so se na strani Friderika III. po vsej verjetnosti borili tudi nekateri delavci iz okolice Hüttenberga in urada Althofen. (Münichsdorfer, *Geschichte*, Anhang, Nr. 8; Zenegg-Scharffenstein, *Die Söldnertruppen Kaiser Friedrichs III.*, str. 274, 279)

¹⁸⁴ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Memorial zu Weissenfels, f. 92.

¹⁸⁵ Mlinar, *Urbarji*, str. 96.

¹⁸⁶ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 250; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 151–152.

¹⁸⁷ Wiessner, *MDC XI*, št. 507; Niederstätter, *Das Jahrhundert an der Mitte*, str. 127–128.

železarski mojstri iz Železnikov,¹⁸⁸ zaradi česar so še v drugi polovici 16. stoletja plačevali uporniški krajcar.¹⁸⁹ Odziv na sodelovanje v preteklih uporih pa lahko zasledimo tudi v ferdinandejskem rudarskem redu, v katerem so bili prepovedani shodi, tajne zveze in dogovori med pripadniki skupnosti brez vednosti gospostva.¹⁹⁰

Upori rudarjev so bili že v visokem srednjem veku precej pogosti tudi v drugih avstrijskih deželah, omeniti velja legendo o smrti sinov sv. Heme, ki naj bi ju ubili uporni rudarji na srebrovih rudnikih v Selčah (nem. Zeltschach),¹⁹¹ vsaj iz sredine 13. stoletja pa so poznani ukrepi proti njihovim uporom. Iz tega časa namreč izhaja prepoved zbiranja na območju rudnikov zlata v dolinah Gastein in Rauris, ob koncu 13. stoletja je bila podobna prepoved uveljavljena v Hallu na Tirolskem. Rudarji so se pridružili tudi uporu leta 1515 in »velikemu nemškemu kmečkemu uporu« leta 1525, predvsem na salzburških posestih, ponekod so celo prevzeli vodenje uporniških gibanj, zaradi česar so oblasti razpusile rudarske bratovščine in prepovedovale ustanavljanje novih. Na zgornjem Štajerskem so bila središča upora leta 1525 rudarska območja Eisenerz, Schladming in Aussee.¹⁹²

Posestna struktura v železarskih središčih

Značilnost posestnih razmerij v železarskih središčih je bil sistem oziroma institut družbeništva. V virih se družbeniki omenjajo kot *gesellen*, *mitgesellen*, *gesellschaft*, v slovenski strokovni literaturi lahko najdemo termine družbeniki, družabniki, deležniki, družabništvo in (z)družba.¹⁹³ Družbeniki so bili železarski mojstri, ki so si delili posest določenega železarskega obrata, redkeje tudi večjega števila obratov. Posest je bila razdeljena na deleže, vsak družbenik je imel lahko različno število deležev. Tudi skupno število deležev v posameznem obratu je bilo lahko različno, običajno dva, štiri ali osem, število družbenikov pa je bilo odvisno od razporeditve deležev. Ti so bili praviloma enakovredni časovnim enotam, v okviru katerih je družbenik lahko deloval v obratu, zato se je posamezen delež na Kranjskem imenoval tudi »teden« (*woche*). Deleži talinnih peči so bili pogosto povezani z deleži v rudnikih, enako je veljalo tudi v primeru prodaje, zastave ali druge spremembe lastništva.¹⁹⁴

Institut družbeništva se je v koroških rudnikih srebra pojavil že vsaj v drugi polovici 12. stoletja, vsaj okoli sredine 13. stoletja pa je bil uveljavljen tudi na območju štajerskega Erzberga. Leta 1265 se je v urbarju ob navedbi dajatev sira železarskih mojstrov omenjal Jurij s svojo družbo (*Georius et communis suus*),

¹⁸⁸ Blaznik, *Škofja Loka*, str. 144–146.

¹⁸⁹ SI-ARS, AS 783, Knjiga 7, Urbar škofjeloškega gospostva 1560, s. p.

¹⁹⁰ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 251; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 152.

¹⁹¹ Štih, *Zgodovinsko*, str. 11, 16.

¹⁹² Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 281–282; Bruckmüller, *Sozialgeschichte*, str. 188–200.

¹⁹³ Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 282; Blaznik, *Škofja Loka*, str. 85; Golec, *Posebnosti*, str. 391; Mlinar, *Povednost*, str. 51.

¹⁹⁴ Münchsdorfer, *Geschichte*, str. 27; Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 309.

ki je oddajala 400 kosov sira.¹⁹⁵ Na hubah talilnih mojstrov (*Radmeisterhuben*) se družbe omenjajo ob koncu 13. in v 14. stoletju, podobne razmere naj bi bile uveljavljene tudi pri kmečkih železarjih v prejšnjih stoletjih; deleži, ki so tudi v naslednjih stoletjih izpričani v talilnih pečeh in rudnikih, naj bi izvirali še iz časa pred popolno profesionalizacijo železarstva.¹⁹⁶

Število družbenikov na posameznem obratu ni bilo ves čas enako, običajno se je povečevalo, s tem pa so se deleži vedno bolj drobili. Če predpostavljamo, da je v Železnikih sprva delovalo osem železarskih mojstrov, omenja pa se pet kovačnic, je bila posest že od samega začetka deljena. Nedvomno pa je družbeništvo v Železnikih izpričano leta 1358, ko sta si kovačnico na območju današnjega Racovnika delila mojstra Zass in Andrej (*nideristen smitten die Zass vnd Andre sein gesell inne habend*), kovačnico ob Dašnici pa si je Zass delil z Murronom (*Zassen vnd Miron seinen gesellen vnd iren erben geben in den Dasnicz daz ertreich zu iren smitten*).¹⁹⁷ Med letoma 1426 in 1438 je bilo zgornje kladivo razdeljeno med štiri družbenike, v urbarju iz leta 1501 pa je bilo osem deležev razdeljenih med sedem družbenikov.¹⁹⁸ Leta 1560 je bilo deležev še vedno osem, število družbenikov pa se je nekoliko povečalo, v vsakem od kladiv jih je bilo po deset, dva pa sta imela deleže v obeh kladivih, skupaj jih je bilo tako 18.¹⁹⁹ Posestna struktura se je v naslednjih skoraj treh desetletjih močno spremenila, v Železnikih je bilo 16 družbenikov, številni so imeli posest v obeh kladivih. Precej so se povečale tudi razlike v razporeditvi deležev.²⁰⁰

Naraščanje števila posestnikov kaže na cepitev deležev. Ti so se sicer v primeru spodnjega kladiva nedolgo pred letom 1560 v dobršni meri združili v rokah bratov Hanžeta in Felicijana Gompe, ki sta imela dva deleža in pol, poleg še dveh polovic v zgornjem kladivu. Do leta 1588 je imel Felicijan Gompa v obeh kladivih štiri deleže in pol.²⁰¹ Sprva je bilo morda število deležev v obeh kladivih po štiri, do okoli leta 1500 je bilo teh že osem. Med letoma 1426 in 1501 se je število družbenikov v zgornjem kladivu skoraj podvojilo, iz štiri na sedem. V urbarju iz leta 1501 je prvič natančno sporočeno število (14) in imena vseh železarskih mojstrov v Železnikih.

¹⁹⁵ Dopsch, *Die landesfürstlichen Gesamturbare*, str. 194–195.

¹⁹⁶ Mitterauer, *Produktionsweise*, str. 295–296.

¹⁹⁷ -BayHStA, HL 4, Hochstift Freising, fasc. 135, 1379 4/29; Otorepec, CKSL, 1358 10/16; Zahn, *FRA II* 35, št. 695.

¹⁹⁸ Blaznik, *Urbarji*, str. 255, 322.

¹⁹⁹ SI-ARS, AS 783, Knjiga 7, Urbar škofjeloškega gospostva 1560, s. p.

²⁰⁰ SI-ARS, AS 783, Knjiga 12, Urbar škofjeloškega gospostva 1588, f. 964–966.

²⁰¹ SI-ARS, AS 783, Knjiga 12, Urbar škofjeloškega gospostva 1588, f. 964–966.

Večino obsežne železarske posesti sta brata z nakupi in menjavami pridobila nedolgo pred letom 1560, saj v urbarju iz tega leta le za dva polovična deleža ni izpričan način, kako sta prišla do njiju. Felicijan Gompa (glede na časovno oddaljenost bi šlo lahko tudi za očeta Felicijana Gompe iz druge polovice 16. stoletja) je sicer že leta 1536 tovoril žebelje skozi mitnico, ki je stala na območju današnjega Mosta na Soči. V tem letu je v smeri proti Goriški in primorskim mestom pretovoril 43 tovorov žebeljev. Ob koncu petdesetih let 16. stoletja je bil nekaj časa del družbe, ki je vzpostavila železarske obrate na Hublju in v dolini Vodice. V posesti je imel tudi pustoto na Penovnikih nad Železniki. (SI-ARS, AS 783, Knjiga 7, Urbar škofjeloškega gospostva 1560; Gestrin, *Mitninske knjige*, str. 103–125; Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 674–675)

Če to število primerjamo z domnevno osmimi iz sredine 14. stoletja ter prav tako domnevno osmimi iz prve polovice 15. stoletja (če podvojimo število iz zgornjega kladiva), lahko ugotovimo, da je prišlo do povečanja za 75 odstotkov. Število družbenikov se je povečalo tudi v prvi polovici 16. stoletja, in sicer iz 14 na 18.

Na podlagi tega lahko sklepamo, da se je posestna struktura v Železnikih začela drobiti približno od sredine 15. stoletja dalje. Nejasno pa ostaja, ali je posest določenega deleža v kladivu oziroma fužini hkrati pomenila tudi enak delež posesti v zraven ležečih žebljarskih kovačnicah. V Lipniški dolini je bila posest žebljarskih kovačnic v urbarju iz leta 1579 namreč zavedena ločeno od posesti večjih obratov.²⁰²

Razlogi za cepitev deležev so bili verjetno različni, lahko pa predvidevamo, da so stroški vzdrževanja in obratovanja postajali vedno višji, nekateri pa so ob zagotavljanju teh izdatkov vedno težje shajali. Domnevamo lahko, da se je morda povečalo število kovačnic, dodatne stroške so prinesle morebitne izboljšave kladiv. Upoštevati moramo tudi različne splošne gospodarske in družbene dejavnike, od zviševanja trgovskih pristojbin, do gospodarskih kriz in vojaško-političnih konfliktov, kar je za sabo prineslo izgube in finančne težave ter posledično prodaje deležev.

Posest na železarskih obratih je bila že od začetka deljena tudi v Beli Peči, leta 1394 je izpričana četrtnina kovačnice, ki jo je Nikolaj Hintenaus tedaj prodal Bartolusu Consuranu.²⁰³ V naslednjih desetletjih se v virih pogosto omenjajo po dva ali trije posestniki kovačnic – leta 1407 sta polovico neke kovačnice skupaj imela brata Mihael in Žuan, drugo pa Nikolaj.²⁰⁴ Oton iz Žabnic je do leta 1408 imel v posesti četrtno kovačnice, ki jo je tedaj prodal prav zgoraj omenjenemu Bartolusu.²⁰⁵ Leta 1422 pa sta kot posestnika kovačnice omenjena kovača Tomaž in Martin – Tomaž je imel tri četrtnine, Martin pa eno.²⁰⁶ Ob koncu 15. stoletja so bili v vsakem od treh kladiv vsaj štiri družbeniki, z različno velikimi deleži. Tako kot v Železnikih se je tudi v Beli Peči posest razdrobila, kar je najbolj razvidno na primeru zgornje kovačnice, pozneje kladiva. Leta 1404 je bil edini posestnik Bartolus Consurano, sredi 15. stoletja sta imela obrat njegova sinova Hans in Lazar, leta 1498 pa je bil razdeljen med štiri posestnike, med katerimi so bili verjetno tudi potomci Lazarja iz sredine 15. stoletja.²⁰⁷

²⁰² SI-ARS, AS 173, Urbar gospostva Radovljica 1579, f. 245–271.

²⁰³ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 45–46.

²⁰⁴ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 46; AT-KLA, KLA 112, AHS, 2732, Urbar Weissenfels 1636, f. 415–416.

²⁰⁵ SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 68.

²⁰⁶ AT-KLA, KLA 112, AHS, 2732, Urbar Weissenfels 1636, f. 417–418.

²⁰⁷ AT-KLA, KLA 112, AHS, 2732, Urbar Weissenfels 1636, f. 414–415; SI-ARS, AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 54–55; Mlinar, *Urbarji*, str. 82.

Kot vodja družbe, ki je upravljala s kladivom, je bil naveden neki Lazar (*Lasser*), ki bi bil lahko identičen z Lazarjem iz sredine 15. stoletja, ali pa je bil njegov sin. Prva možnost se celo zdi verjetnejša, saj Lazar ni plačeval dajatve, temveč jo je njegov sin (*Laserus suⁿ*), kar bi lahko kazalo na to, da je sinu zaradi visoke starosti že prepustil upravljanje s svojim deležem. Poleg njiju so družbo sestavljali še Anton, Nikolaj in Gašper. Deleži so bili različno veliki in navidez »nematematično«²⁰⁸ razporejeni. Skupaj so plačevali 468 soldov, Lazarjev sin in Anton vsak več kot tretjino (172 soldov), Nikolaj in Gašper pa vsak manj od osmine (62 soldov). Posest je poleg kladiva obsegala še dva rovta, mlin in žago.

Institut družbeništva se v ortenburškem rudarskem redu neposredno ne omeinja, posredno pa ga izpričujejo omembe deležev (tretjin in četrтин) v železarskih obratih.²⁰⁸ Ob koncu 15. stoletja so bile tri od sedmih talilnih peči na planinah nad Jesenicami v posesti železarskih družb, v katerih je delovalo večje število družbenikov (*mitgesellen*), ki pa niso bili številčno in poimensko navedeni. Neposredno je bil omenjen le vodja posamezne družbe.²⁰⁹ V solastništvu oziroma soupravljanju večjega števila oseb sta bili še dve drugi talilni peči. Eno je imela vdova mojstra Simona Peyrla skupaj s sorodniki, drugo pa sta imela v posesti Wolf Payr in Simon Schurffer, ki sta bila vodji družbe že vsak v svoji peči. V dveh talilnih pečeh pa je bil posestnik le en, to sta bila Nikolaj Rasinger in Baltazar Knaver.²¹⁰ Kladivo, ki je verjetno delovalo na območju današnje Stare Save, pa je imelo v posesti pet neimenovanih družbenikov (*dient ir fu^emff von ainem hammer an der Saw da selbs zw Assnigkh*).²¹¹

Tudi v Lipniški dolini je bila večina železarske posesti ob koncu 15. stoletja razdeljena med družbenike, le v Kamni Gorici je bil le en posestnik tako v kladivu kot talilni peči.²¹² Okoli leta 1485 sta imela obe kladivi v Kropi Žan in Jernej, ob razdelitvi rudarskih jam leta 1496 je bil sicer naveden zgolj Žan, ki pa je bil že v prvem viru naveden kot vodja družbe. V Kolnici je bila posest najbolj razdeljena, sprva med dvema ali tremi osebami (*Walthaser Muntzan Crise Mathin*),²¹³ nato pa je imel dve tretjini (glede na posest rudarskih jam) Mutzan, eno tretjino pa ljubljanski prošt Peter Knaver.²¹⁴

Menjave ali prodaje deležev med družbeniki v istem obratu so bile precej pogoste. V ferdinandejskem rudarskem redu je bilo določilo, da mora posestnik delež sprva ponuditi v odkup svojim družbenikom. Če se s potencialnim kupcem nista mogla dogovoriti glede višine plačila, so o tem razsojali rudarski sodnik in zaprisežniki. Če deleža ni odkupil noben družbenik, ga je lahko prodal tudi posamezniku izven družbe. Vsakršno menjavo posesti je moral odobriti rudarski sodnik, brez njegove vednosti je bila neveljavna.²¹⁵

²⁰⁸ Lačen-Benedičič, *Ortenburški rudarski red*, str. 29.

²⁰⁹ Če je iz vira razvidno, da je z gospodarskim obratom (tudi agrarnim) upravljalo več oseb in je poimensko navedena le ena, to pomeni, da je ta delovala kot delovodja oziroma vodja družbe, preostali pa so bili njegovi družbeniki (*socius operis*). (Tremel, *Die Anfänge*, str. 175)

²¹⁰ Oba sta bila premožnejša od drugih posestnikov. Nikolaj je imel na planinah nad Jesenicami v posesti še kladivo in rovt, Baltazar Knaver pa je bil radovljiški meščan in brat Petra Knaverja, tedaj že pokojnega ljubljanskega prošta, po katerem je dedoval tudi talilno peč. Nad Kolnico je imel hubo in mlin, po bratovi smrti pa je verjetno dedoval še delež v tamkajšnjem kladivu in kovačnico pod Bregom pri Tržiški Bistrici. (SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 98–99, 118; AS 1, šk. 75, zv. 5, Urbar urada Križe 1498, f. 15'; Žnidaršič Golec, *Duhovniki*, str. 106)

²¹¹ Mlinar, *Urbarji*, str. 66, 72.

²¹² Sprva Pavel Hammerschmied, nato pa Lenart Kacijanar. Na talilni peči pa v obeh virih Jurij Scherer.

²¹³ Morda je šlo za dve osebi – Baltazar Mutzan in Križe Martin. (Šmitek, *Lipniška dolina*, str. 123)

²¹⁴ SI-ARS, AS 174, Urbar gospostva Radovljica 1498, f. 104; AS 1, šk. 117, Der von Weissenfels Freyhaiten, f. 85.

²¹⁵ Müllner, *Geschichte des Eisens*, str. 254; Gašperšič, *Ferdinandejski rudarski red*, str. 155.

Uporaben vir za raziskave spreminjanja lastništva deležev na obratih so urbarji škofjeloškega gospostva iz let 1560 do 1588. Arhiv Republike Slovenije hrani 19 urbarjev, njihova analiza pokaže pogosto menjavanje lastništva deležev na obeh kladivih v Železnikih. Običajno je sicer posest po smrti železarskega mojstra prešla na sina, brata ali vdovo, precej pa je bilo primerov, ko so mojstri trgovali med seboj, do posesti pa so lahko prišli tudi zunanji kupci, na primer škofjeloški meščani.

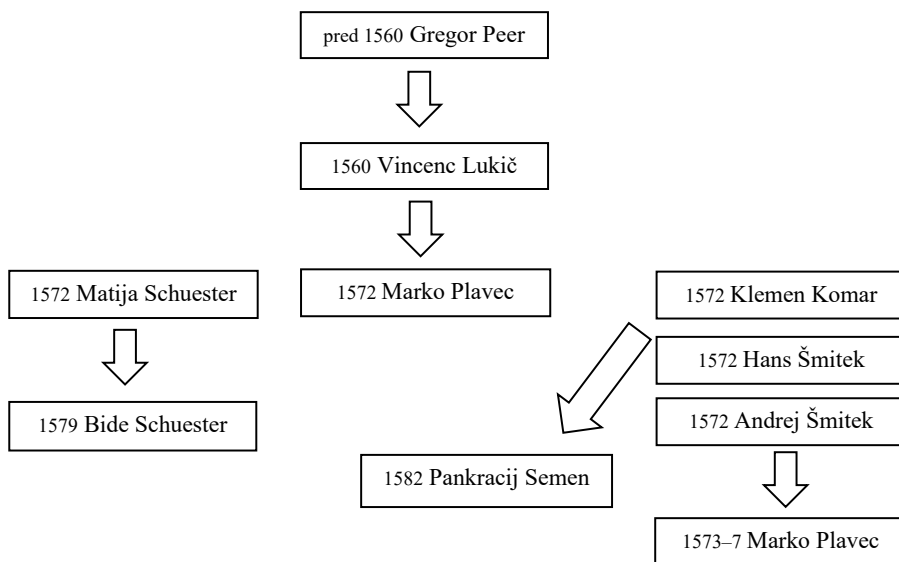
Za primer smo si izbrali po dve posesti tako na zgornjem kot spodnjem kladivu. Na zgornjem kladivu delež (teden in pol), ki ga je pred letom 1560 Vincenc Lukič (*Lukhitsch*) kupil od Gregorja Peera in teden, ki ga je imel Hanže Pierin. Tu je lastništvo ostalo nespremenjeno vse do leta 1571, ko je Pierinov delež kupil Klemen Komar in ga obdržal vsaj do leta 1588. Lukičeva posest pa se je leta 1572 razdrobila na tri dele – eno polovico tedna je kupil Matija Schuester, drugo Marko Plavec, tretjo pa Klemen Komar, Hans in Andrej Šmitek (*Schmittigkh*). Ti trije so imeli vsak po en dan (teden je bil sestavljen iz šestih dni). Polovico tedna, ki jo je od Lukiča kupil Matija Schuester, je po njem leta 1579 pridobil njegov sorodnik (brat ali sin) Bide Schuester. Delež (dan) Andreja Šmitka je med letoma 1573 in 1577 kupil Marko Plavec.²¹⁶ Dva dni, ki sta ga imela Klemen Komar in Hans Šmitek, pa je leta 1582 kupil družbenik s spodnjega kladiva Pankracij Semen.

Na spodnjem kladivu smo si izbrali deleža (en teden), ki sta ju leta 1560 imela Krištof Sternser in Lambert Varl. V teh primerih je bilo sprememb lastništva manj, med letoma 1564 in 1568 sta Sternserjev delež kupila škofjeloška meščana Lenart in Matija Rottenmaner in ga obdržala vsaj do leta 1588. Varlov delež pa sta v istem obdobju od njegove vdove kupila Felicijan Gompa in Andrej Breclj, sprva vsak po eno polovico, že leta 1571 pa je Gompa odkupil še Brecljevo polovico.

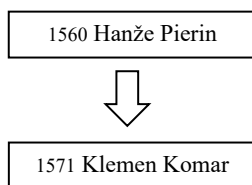
²¹⁶ Leta 1579 je kupil še en dan na zgornjem kladivu od Jurija Amote, dve leti pozneje pa še en dan od Križeja Modrijana. V posesti je imel en teden oziroma osmino posesti na zgornjem kladivu.

Tabela 2. Razpredelnica sprememb posestne strukture na izbranih deležih železarskih obratov v Železnikih.

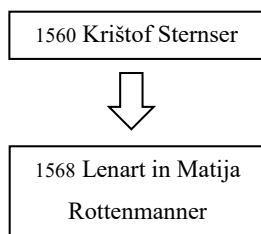
Zgornje kladivo, delež 1

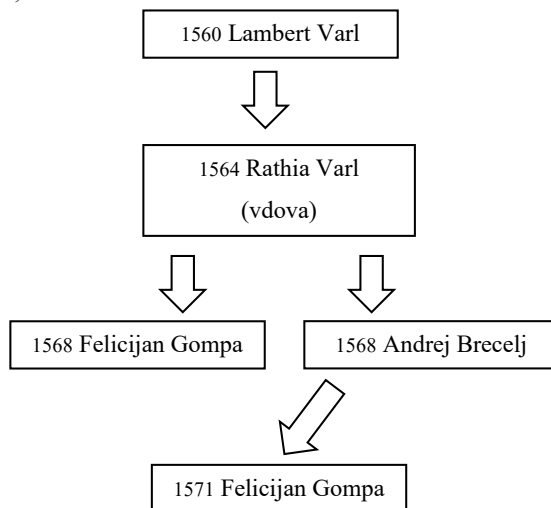
Zgornje kladivo, delež 2

Spodnje kladivo, delež 1

Spodnje kladivo, delež 2

Sklep

Sredi 14. stoletja se je na Kranjskem uveljavila uporaba vodne sile za pogon železarskih obratov in proizvodnja železa se je močno povečala, kar je za sabo potegnilo tudi profesionalizacijo železarjenja. Na območju večjih železarskih središč so se izoblikovale železarske skupnosti, njeni pripadniki pa so bili načeloma osebno svobodni, v prvi vrsti podrejeni rudarskemu sodniku, ki so ga praviloma iz svojih vrst volili železarski mojstri – tehnični specialisti in prvotno tudi posestniki železarskih obratov. Železarska središča so imela sodno in upravno avtonomijo, deželni sodniki so na teh območjih lahko posegali le v primeru težjih zločinov. Železarski mojstri so vodili delo v obratih, imeli so podrejene delavce, lastne nepremičnine in v nekaterih primerih tudi manjše agrarne posesti. V zameno za privilegije so morali zemljiškemu gospodu plačevati dajatve in mu priskočiti na pomoč v primeru vojaške nevarnosti. Vloga mojstrov je bila še posebej velika v zgodnji fazi razvoja železarjenja, posest posameznega obrata si je pogosto delilo več mojstrov, govorimo o t. i. institutu družbeništvu. Sčasoma se je posest drobila na vedno manjše deleže, pomen mojstrov pa se je zmanjšal na račun finančno močnejših trgovcev in posameznih plemičev. Pravice, dolžnosti in delo v železarskih skupnostih so urejali rudarski redi, za središča na Kranjskem sta bila med 14. in sredino 16. stoletja izdana dva, še posebej ortenburški rudarski red iz leta 1381 ima poseben pomen v rudarski in železarski pravni zgodovini širšega srednjeevropskega prostora.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 75, 117, 234

AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko. Urbar gospodstva Radovljica 1579

AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 246. Urbar gospodstva Radovljica 1498

AS 783, Gospodstvo Škofja Loka. Knjige 7–12. Urbarji gospodstva Škofja Loka 1560–1588

BayHStA – Bayerisches Hauptstaatsarchiv

HL 4, Hochstift Freising

KLA – Kärntner Landesarchiv

KLA 112, Allgemeine Handschriftenreihe (AHS). 2732, Urbar Weissenfels

OeStA – Österreichisches Staatsarchiv

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Salzburg, Erzstift (798–1806)

(dostopno na: <http://monasterium.net:8181/mom/AT-HHStA/archive>)

HKA – Finanz- und Hofkammerarchiv

Hofffinanz Innerösterreich, Innerösterreichische Münz- und Bergwesen, rote Nr. 96 (Akten in chronologischer Legung 1500–1700), 18285

ZIMK SAZU – Zgodovinski inštitut Milka Kosa

Otorepec, Božo: Centralna kartoteka srednjeveških listin za Slovenijo (CKSL)

Objavljeni viri

Bizjak, Matjaž; Žižek, Aleksander: *Knjiga obračunov celjskih mestnih sodnikov: 1457–1513*. Celje: Zgodovinski arhiv, Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2010.

Blaznik, Pavle: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4. Urbarji freisinske škofije*. Ljubljana: SAZU, 1963.

Dopsch, Alfons: *Die Landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter*. Wien, Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1910.

Gestrin, Ferdo: *Mitinske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: SAZU, 1972.

Gritzner, Max Joseph: *Commentar der Ferdinandischen Bergordnung vom Jahre 1553 nebst den dieselbe erläuternden späteren Gesetzen und Bergordnungen mit dem Urtexte des Gesetzes in Anhang*. Wien: Baumüller und Seidel, 1842.

Herzberg-Fränkell, Sigismund: *Necrologia Germaniae. Dioecesis Salisburgensis. Monumenta Germaniae Historica*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1904.

Koller-Neumann, Irmtraud: *Die Lehen des Bistums Bamberg in Kärnten bis 1400*. Das Kärntner Landesarchiv, 7. Klagenfurt: Verlag des Kärntner Landesarchivs, 1982.

Kosi, Miha idr.: *Historična topografija Kranjske (do leta 1500)*.² Slovenska historična topografija 1. Ljubljana: Založba ZRC, 2021.

Lačen-Benedičič, Irena: *Ortenburški rudarski red*. Planina pod Golico: Krajevna skupnost, 2001.

Mlinar, Janez: *Urbarji belopeškega gospodstva*. Thesaurus memoriae. Fontes, 14. Novejši urbarji za Slovenijo 2. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2018.

Schwind, Ernst von; Dopsch, Alfons: *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der Deutsch-Österreichischen Erblande im Mittelalter*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen

- Universitäts-Buchhandlung, 1895.
- Teutsch, Georg Daniel; Firnhaber, Friedrich: *Fontes Rerum Austriacarum. II. Abteilung, XV. Band, Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens: Erster Teil*. Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 1857.
- Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogtumes Kärnten VIII*. Klagenfurt: Geschichtverein für Kärnten, 1963.
- Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten X*. Klagenfurt: Geschichtverein für Kärnten, 1968.
- Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogtums Kärnten XI*. Klagenfurt: Geschichtverein für Kärnten, 1972.
- Zahn, Joseph: Das Privilegienbuch der ehemaligen freisingischen Stadt Lack in Krain. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, 14, 1859, str. 73–80.
- Zahn, Joseph: *Fontes Rerum Austriacarum. II. Abteilung, XXXV. Band, Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich*. Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1871.
- Zahn, Joseph: *Fontes Rerum Austriacarum. II. Abteilung, XXXVI. Band, Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich*. Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1871.

Literatura

- Asrih, Lena: Untersuchung von Migration in der europäischen Bergbaugeschichte des Mittelalters und im Übergang zur Frühen Neuzeit. Einige Bemerkungen zu Herangehensweisen, Schriftquellen und zum Forschungsstand. *Bergbau und Mobilität im Mittelalter / Hornictvi a mobilita ve středověku. Archäologische, historische und naturwissenschaftliche Fallstudien zum (über-)regionalen Kultur- und Technologietransfer zwischen Montanrevieren*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie Sachsen, 73, ArchaeoMontan, 7, (ur.) Regina Smolnik. Dresden: Eigenverlag, 2020, str. 35–43.
- Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*. Thesaurus memoriae. Dissertationes, 2. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2003.
- Blaznik, Pavle: *Kolonizacija Selške doline*. Inavguralna desertacija, Univerza Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani, Filozofska fakulteta. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Blaznik, Pavle: Freisinška županija Dovje. *Zgodovinski časopis*, 9, 1955, str. 7–25.
- Blaznik, Pavle: Spremembe v pravnem položaju loškega teritorialnega gospostva v 16. stoletju. *Hauptmannov zbornik*, (ur.) Pavle Blaznik idr. Ljubljana: SAZU, 1966, str. 319–341.
- Blaznik, Pavle: Enote individualne posesti. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 1. zvezek. Agrarno gospodarstvo*, (ur.) Pavle Blaznik idr. Ljubljana: SAZU, 1970, str. 161–184.
- Blaznik, Pavle: Škofja Loka in loško gospostvo 973–1803. Škofja Loka: Muzejsko društvo, 1973.
- Blaznik, Pavle idr.: Kolonizacija in populacija. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 1. zvezek. Agrarno gospodarstvo*, (ur.) Pavle Blaznik idr. Ljubljana: SAZU, 1970, str. 29–127.
- Bruckmüller, Ernst: *Sozialgeschichte Österreichs*. Wien, München: Herold, 1985.
- Dinklage, Karl: *Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart*. Klagenfurt: J. Leon sen., 1953.
- Fräss-Ehrfeld, Claudia: *Geschichte Kärntens I. Das Mittelalter*. Klagenfurt: J. Heyn, 1984.
- Gašperšič, Jože: Gorenjsko železarstvo v XIV. in XV. stoletju. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 7, 1959, str. 5–10.

- Gašperšič, Jože: Ferdinandejski rudarski red za fužine pod Jelovico. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 8, 1960, str. 149–158.
- Gimpel, Jean: *The Medieval Machine. The Industrial Revolution of the Middle Ages*. London: Pimlico, 1993.
- Globočnik, Anton: Geschichtlich-statistischer Ueberblick das Bergortes Eisnern. *Mittheilungen des historischen Vereines für das Herzogthum Krain*, 22, 1867, str. 1–31.
- Golec, Boris: Posebnosti nastanka in razvoja fužinarskega trga Bela Peč. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 64, 2016, str. 389–412.
- Golec, Boris: Trg Jesenice – od kdaj, zakaj in ali res trg? *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 67, 2019, str. 35–50.
- Hauptmann, Ljudmil: Razvoj družabnih razmer v Radovljiškem kotu do krize 15. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 6–7, 1952–53, str. 270–284.
- Hemker, Christiane; Lobinger, Christoph: Bergbau und Mobilität im Mittelalter – Archäologische, historische und naturwissenschaftliche Fallstudien zum (über-) regionalen Kultur- und Technologietransfer zwischen Montanrevieren. *Bergbau und Mobilität im Mittelalter / Hornictví a mobilita ve středověku. Archäologische, historische und naturwissenschaftliche Fallstudien zum (über-) regionalen Kultur- und Technologietransfer zwischen Montanrevieren*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie Sachsen, 73, ArchaeoMontan, 7, (ur.) Regina Smolnik. Dresden: Eigenverlag, 2020, str. 13–34.
- Johannsen, Otto: *Geschichte des Eisens*. Düsseldorf: Verlag Stahleisen M. B. H., 1953.
- Kopač, Janez: Rudarska in metalurška tehnologija v srednjem veku ter odnosi, ki jih ureja jeseniški rudarski red iz leta 1381. *Jeklo in ljudje. Jeseniški zbornik* 5, (ur.) Tone Konobelj. Jesenice: Kulturna skupnost, 1985, str. 11–28.
- Lazar, Tomaž: *Vojaška zgodovina slovenskega ozemlja od 13. do 15. stoletja*. Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana, 2009.
- Lazar, Tomaž: Poznosrednjeveška orožarna na Loškem gradu: nova dognanja v luči terminološke analize. *Zgodovinski časopis*, 66, 2012, str. 8–45.
- Lexner, Matthias: *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*. Stuttgart: Hirzel, 1992.
- Mitterauer, Michael: Produktionsweise, Siedlungsstruktur und Sozialformen im österreichischen Montanwesen des Mittelalters und der frühen Neuzeit. *Österreichisches Montanwesen. Produktion, Verteilung, Sozialformen*, (ur.) Michael Mitterauer. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1974, str. 234–315.
- Mlinar, Janez: O nastanku Ortenburškega rudarskega reda. *Ortenburški rudarski red*, (ur.) Irena Lačen Benedičič. Planina pod Golico: Krajevna skupnost, 2001, str. 10–12.
- Mlinar, Janez: Slepo črevo Kranjske. Prispevek h kolonizacijski zgodovini Zgornjesavske doline. *Zgodovinski časopis*, 59, 2005, str. 333–340.
- Mlinar, Janez: Povednost srednjeveških urbarjev. Primer belopeškega urbarja iz leta 1498. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*, (ur.) Lilijana Žnidaršič Golec, Matjaž Bizjak. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2016, str. 35–53.
- Müllner, Alfons: *Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfänge des XIX. Jahrhunderts*. Wien: Halm und Goldmann, 1909.
- Münichsdorfer, Friedrich: *Geschichte des Hüttenberger Erzberges*. Klagenfurt: Johann und Friedrich Leon, 1870.
- Münichsdorfer, Friedrich: *Geschichtliche Entwicklung des Roheisenproduktion in Kärnten*. Klagenfurt: Kärntner Buchdruckerei von Rudolf Bertschinger, 1873.
- Nabergoj, Tomaž: *Srednjeveško orožje in bojna oprema iz reke Ljubljanice*. Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Ljubljana, 2015.
- Niederstätter, Alois: *Das Jahrhundert an der Mitte. An der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit*. Wien: Ueberreuter, 1996.

- Paulin, Andrej: *Tehniški metalurški slovar. Slovensko-angleško-nemški*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.
- Pirchegger, Hans: Das Eisenwerk in Friesach. *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie*, 24/25, Klagenfurt, 1936, str. 97–100.
- Pirchegger, Hans: *Das steirische Eisenwesen bis 1564. Mit einem Ueberblick über das Kärntner Eisenwesen*. Graz: Leykam, 1937.
- Pleiner, Radomír: *Iron in Archaeology. The European Bloomery Smelters*. Praha: Archeologický ústav AV ČR, 2000.
- Scheuchenstuel, Carl von: *Idioticon der österreichischen Berg- und Hüttensprache. Zum besseren Verständnisse der österreichisch Berg-Gesetzes und deren Motive für Nicht-Montanisten*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1856.
- Sprandel, Rolf: *Das Eisengewerbe im Mittelalter*. Stuttgart: Anton Hiersemann, 1968.
- Šmitek, Janez: Lipniška dolina v 16. stoletju. *Kroparski zbornik. Ob 100-letnici Plamena, 1894–1994*, (ur.) Verena Štekar-Vidic. Kropa, Radovljica: Tovarna vijakov Plamen, Občina, 1995, str. 114–127.
- Štih, Peter: Zgodovinsko o Hemi Krški. *Emina romarska pot / Hemma Pilgerweg / Ema's Route of Pilgrimage. Zbornik referatov. Posvet o sv. Emi, Podsreda, 7. junij 2007*. Podsreda: Kozjanski park, 2007, str. 6–23.
- Tremel, Ferdinand: Die Anfänge der Gemeinerschaften in den Ostalpen. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 33, 1940, str. 175–180.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vilfan, Sergij: Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 2. zvezek. Družbena razmerja in gibanja*, (ur.) Pavle Blaznik et al. Ljubljana: SAZU, 1980, str. 279–353.
- Zenegg-Scharffenstein, Emmerich: Die Söldnertruppen Kaiser Friedrichs III. in seiner Fehde mit den Grafen von Görz (1459/60). *Monatsblatt der Heraldischen Gesellschaft Adler*, 10, 1927, str. 273–281.
- Žargi, Matija: Srednji vek – »druga železna doba« / The Middle Ages – »The Second Iron Age«. *Gotika v Sloveniji – svet predmetov / Gothic Art in Slovenia – the World of Objects*, (ur.) Maja Lozar Štamcar. Ljubljana: Narodni muzej, 1995, str. 175–185.
- Žnidaršič Golec, Lilijana: *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila*. Acta Ecclesiastica Sloveniae 22. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 2000.

SUMMARY

Iron-Making Communities in Late Medieval Carniola

Gašper Oitzl

In the High Middle Ages the general socio-economic progress, which resulted in a high demand for iron, and the development of technology associated with its extraction and processing brought about an increase in the production of iron and products made from iron. This led to the

professionalisation of iron-making and the emergence of a special social stratum, namely that of mining and iron-making workers.

The development of iron-making can be traced in Carniola from the mid-14th century onwards, with a few mining centres being established there up to the end of the 15th century. Intensive iron-making began in the mid-14th century in the Selca Valley, in the area of future Železniki, by the end of the 14th century in the Upper Sava Valley, with centres in the mountains above Jesenice and at Fusine in Valromana (Slovene: Bela Peč), in the mid- or in the second half of the 15th century also in the Lipnica Valley, with centres in Kropa, Kamna Gorica, and Kolnica. Based on privileges and mining regulations issued by landlords, iron-making communities were formed in these centres. Landlords attracted technology specialists from abroad to their estates by means of privileges. The latter set up ironworks, ran their operation and are credited with the introduction of technological improvements. Judicial and administrative autonomy can be highlighted among privileges, along with the personal freedom of members of iron-making communities, as well as the permission to use land, water resources, forests, mountains, and roads. In exchange, they had to pay dues and partake in the defence of the seigneurie in the event of an impending military threat.

Having issued the mining regulations, Count Frederick III of Ortenburg established the mining magistrates' court in Jesenice in 1381. These regulations are referred to as the Ortenburg or Jesenice Mining Regulations. Its content was relatively soon used in other iron-making centres of the Ortenburg or future Celje seigneurie as well. This is an exceptional document both in terms of extent and content even in the broader Central European context. Around the turn of the 14th to the 15th century, the mining magistrate was introduced in Bela Peč and by the end of the 15th century in the Lipnica Valley. It was not until the beginning of the 16th century that a mining magistrate was attested in Železniki; however, despite the non-existent judicial autonomy, iron-making masters held a privileged position there as well.

The iron-making communities were helmed by iron-making masters, i.e. specialists and foremen, usually also owners of ironworks. Among them they elected a mining magistrate, who exerted jurisdiction over a specific geographic area, usually in the proximity of the work sites. Seigneurial officials and the provincial judge could interfere merely in rare instances, e.g. in cases of "blood justice" (*Blutgericht*). Mining magistrates administered justice in penal and work-related matters in the scope of mining and iron-making, as well as in matters associated with auxiliary activities (logging and charcoal making), including overseeing work and granting pits. The provincial magistrate served as an appellate instance and assisted mining magistrates if they encountered problems. Mining magistrates' tasks and the distinction between a mining magistrate and a provincial magistrate were usually defined in mining regulations.

These communities were hierarchical, workers in iron-making facilities, miners and auxiliary workers, e.g. loggers, charcoal makers, and pack animal drivers, were subordinated to their respective masters. As a rule, all members of the community were freemen; consequently, social and geographical mobility is one of the communities' characteristic features. Iron-making masters came from different areas, many of them were immigrants from other provinces (originally, in Železniki and Bela Peč the bulk of them arrived from northern Italian provinces) and are credited with the introduction of technological improvements. A portion of masters probably originated from the local subjects. To acquire master rights, they had to hold a share in an iron-making plant and, at least at the beginning, a residence. Masters often held considerable judicial rights, owned immovable property and at least a small agrarian estate, which was often intended for sustaining their own families and workers or for investing their earnings. They were entitled to the use of pastures, forests, water power and roads. Mining and iron-working masters were responsible for the maintenance of pits and ironworks, their workers' wages and basic necessities, e.g. food and drink, clothes, etc.

The property of ironworks in all Carniolan iron-making centres was divided in different proportions among a large number of masters who thus composed companies. It is noticeable that in the course of the 15th century, at least in Železniki and Bela Peč, these shares were fragmented, as is a greater difference in their size in Železniki. The ownership of shares was gradually transferred from the iron-making masters to the bourgeoisie and nobility.

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 76 | 2022 | št. 3-4 (166) | str. 281–565